

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Bağirova Gülxanım Həsən qızı

“İslahatlar şəraitində xidmət sferasının idarə edilməsi xüsusiyyətləri”

Mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisas: 060404 İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Təhsil, elm və sosial-mədəni sahələrin iqtisadiyyatı

Elmi rəhbər:

Dosent, i.e.n. Qurbanova F.Ə.

Magistr proqramının rəhbəri:

i.ü.f.d. Məmmədov E.Q.

Kafedra müdiri:

Prof., i.e.d. Əlirzayev Ə.Q.

BAKİ 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
-------------------	----------

I FƏSİL. İSLAHATLAR ŞƏRAİTİ VƏ ONLARIN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1.İslahatlar şəraitinin mahiyyəti və onların səciyyəvi cəhətləri.....	6
1.2.Müəyyən dövrlərdə dünya ölkələrində islahatlar şəraitinin inkişaf dinamikası.....	18

II FƏSİL. XİDMƏT SFERASININ İSLAHATLAR ŞƏRAİTİNDƏ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ ONLARIN TƏHLİLİ

2.1. Xidmət sferası və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	30
2.2. Pullu xidmət sahələri və onların islahatlar şəraitində təhlili.....	39
2.3. Pulsuz xidmət sahələri və islahatlar şəraitinin onlara təsiri.....	48

III FƏSİL. SOSIAL İSLAHATLAR VƏ ONLARIN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN, XİDMƏT SFERASININ İDARƏ EDİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

3.1. Sosial islahatların xidmət sahələrinin idarə edilməsində mühüm rolu.....	56
3.2. Azərbaycan Respublikasında müasir dövrdə keçirilən islahatlar və onların xidmət sferasına təsiri.....	63
3.3. İslahatlar şəraitində yaranan sosial-iqtisadi inkişaf problemləri və gələcək perspektivlər.....	71

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	78
---------------------------------	-----------

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	81
---	-----------

PE3IOME.....	83
---------------------	-----------

SUMMARY.....	84
---------------------	-----------

Mövzunun aktuallığı: Müasirləşən dövrümüzdə cəmiyyətin tərəqqisi və dövlətlərin inkişafında fundamental əsas islahatlar təşkil edir. Dünya ölkələrində, ümumilikdə bəşəriyyətdə əldə olunan nailiyyət və intibahda islahatlar şəraiti əvəzsiz rol oynayır. Müəyyən olunmuşdur ki, islahat prosesi konkret səhələrə tətbiq olunaraq, daima yüksəliş maksimumuna malik ola bilir. İstənilən halda onlar qarşısına qoyduğu, hədəf aldığı məqsədə nail olarkən, yeni və məlum olmayan imkanları aşkara çıxarır. O cümlədən, mövcud şəraitlərin düzgün dəyərləndirilməsi ilə səmərəli istifadəsinə və inkişaf potensialına malik fürsətlərin yaradılmasına səbəb ola bilir.

İslahatların hansı dövrdə həyata keçirilməsinə baxmayaraq, daima öngörmə qabiliyyəti və ələxsus da “investisiya dizaynı” vacibliyini özündə birləşdirmişdir. Bu baxımdan, ilk növbədə islahatların miqyaslı seçimlərinin düzgün əlaqələndirilməsi, ikinci isə verilmiş sistemdə mahiyyətini itirmədən anti-tənəzzül tədbirlərinin bərpa edilməsi əsas şərtlərdəndir və onların uğurlu nəticəsi dövrün tələbinə uyğunlaşmaqdan, tarixi şəraitdən, əlverişli mühitin yaradılmasından asılıdır. Yeniliyə, müasirliyə, xoşbəxt və firavan həyat şəraitinə aparan bu proseslərin uğurlu nəticəsi nəinki uzaqgörənlik, intellektualıq, hətta gərgin zəhmət, fədakarlıq və müəyyən vaxt tələb edir. Ona görə də, hər bir köklü islahatların keçirilməsi onların nəticəsini əvvəlcədən bilmək, hesablamaq bacarığını tələb edir.

Yeniləşən ölkələr, dəyişən mexanizmlər, inkişaf edən sahələr xidmət sferasında müasir intibahı zəruriləşdirir ki, bu da səmərəli və məntiqli islahatları tələb edir. O nöqteyi nəzərdən, hər an inkişafda olan dövrümüzdə yeni çağırışlara uyğunlaşmağa çalışan xidmət prosesi müasir müştərinin ehtiyaclarını, tələblərini mühüm faktor kimi nəzərə alır, eləcə də, müştəri məmnunluğuna nail olmaq məqsədilə xidmət mədəniyyətinə xüsusi önəm verir. Uğurlu və kompleks islahatların həyata keçirilməsi, modernləşdirilmə, gələcək perspektivlər, hədəflərin dəqiqliyi, yenidənqurma işləri, elmi-texniki dəyişikliklər və s. ölkələrdə müxtəlif sahələr üzrə inkişafa imkan yaratdığından, bu həm də özünü xidmət sektorundada göstərir. Bəhs etdiyimiz sferada global integrasiya zənciri, onun dayanıqlı inkişafı ilə eyni anda irəliləməlidir. Digər sektorlarda olduğu kimi, xidmətdə də gələcək perspektivlər,

nailiyyətlərin əlçatanlığı, intensiv tərəqqi və effektiv nəticə islahat tədbirlərindən bilavasitə asılıdır. Bu səbəblə də, inkişaf etmiş və ya bu yolda olan ölkələr məlum istiqamət üzrə öz islahat gündəliyində mühüm yer ayırırlar.

İlham Əliyevin səyi ilə Azərbaycanda aparılan islahatlar bütün istiqamətlərdə dinamik və sürətli inkişafı formalaşdırır. Sosial-iqtisadi sahədə görülmə işlərin müvəffəqiyyəti və ürəkaçan nailiyyətləri onun gərgin zəhmətinin və qayğısının bəhrəsidir. Xidmət sferasında yeni dirçəliş mərhələsinə müvafiq yüksək uğuru, real intibahı qazanmaq, onun iqtisadi cəhətdən mövqeyini gücləndirmək mükəmməl islahatlarla bağlı olduğundan, bu yolda məqsədyönlü tədbirlər təşkil edilmişdir. Təhlükəsizlik, əmin-amanlıq şəraitində aparılan islahatlar xidmət sferasının səciyyəvi xüsusiyyətləri və önəmli inkişaf parametrlərini nəzərə alaraq gerçəkləşdirilir. Eyni zamanda onlar qabaqcıl ölkələrin islahat təcrübəsindən yararlanaraq elə həyata keçirilir ki, əlavə vəsait artımı və təkrarlanma prosesinin azalması təmin olunur.

Xidmət sferasında tətbiq edilən islahatlaşdırma prosesləri onun səviyyəsini gücləndirir, arzuolunan keyfiyyətə səbəb olur və həmçinin pullu xidmətləri artırır. İslahat yeniliklərinin dəstəklənməsi, sürətli inkişaf dəyişikliklərinin tətbiqi, vacib prioritetlərin seçilməsi və s. xidmət sahələrinin fəaliyyəti ilə iş prinsipini təkmilləşdirir. Beləcə, əldə olunan xidmət səviyyəsi əhalinin pullu xidmətlərə olan tələbatını da gün keçdikcə artırır.

Ölkəmizdə aparılan islahatlaşdırma işləri fərqli xidmət sahələrində həyata keçirilir və hərtərəfli inkişafı sürətləndirir. Beləliklə də, günügündən öz mövqeyinin qüvvətləndirilməsi və yüksək səviyyəli tərəqqisi ilə dünya ölkələrinin diqqət və marağını çəkən Azərbaycan bu istiqamətdə də heyrləri özündə cəmləşdirməyi bacarır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Əsas məqsəd ilə vəzifə islahatların mahiyyəti, həyata keçirilmə səbəbi, müsbət və mənfi nəticələri, spesifik xüsusiyyətləri, reallaşdırma formalarının araşdırılması və öyrənilməsidir. Həmçinin islahat prosesinin formalaşdırılması, onun tətbiqi üçün lazım olan tədbirlərin və şəraitin, fərqli zaman periodlarında islahat dinamikasını tədqiq və təhlil edilməsidir. O cümlədən, Azərbaycan Respublikasında xidmət sektorunun inkişafında islahat

şəraitinin rolunun mahiyyəti, pullu və pulsuz xidmətlərə təsiri və bu sferada inkişaf perspektivlərinin təyin olunmasıdır.

Tədqiqatın predmeti və obyektı: Predmeti olaraq xidmət sferasının islahat şəraitində formalaşması və onun ayrı-ayrı növlərinin inkişaf dinamikasının öyrənilməsi çıxış edir. Obyektı isə islahatların tətbiq edilmə formaları, onların əsas şərtləri və xidmət sferasında əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir.

Dissertasiya işinin metodu: Tədqiqat işində tarixi ilə məntiqi, həmçinin analiz ilə sintez metodlarından yararlanaraq, araşdırılıb təhlil edilən faktlar toplanıb ümumiləşdirilmiş, onlar arasında qarşılıqlı əlaqələr müəyyən edilmiş, islahat şəraitində xidmət sahələrinin güclənməsi xüsusiyyətləri aşkarlanmış və zəruri tövsiyələr verilmişdir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi, həm də praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın elmi yeniliyi kimi yaşadığımız dövrdə islahatlar zamanı xidmət fəaliyyətinin inkişaf istiqamətləri, ölkəmizdə islahat şəraitinin pullu və pulsuz, həmçinin sosial xidmətlərə təsiri, bu sahədə gələcək perspektivlərin müəyyən olunub tapılmasıdır.

İnformasiya mənbəyi: Yerli və xarici ədəbiyyatlar, tezis və konfras məlumatları, dövlət proqramları, sərəncam və qanunlar, eyni zamanda internet ehtiyatları resursları, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi və nazirliklərin rəsmi elektron səhifələrinin informasiyalarından ibarətdir.

İşin strukturu ilə həcmi: Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil və nəticə, təkliflərdən, xülasədən (3 fərqli dildə) ibarətdir. Birinci fəsil 2, digər iki fəsil isə 3 sualla əhatələnmişdir. Birinci fəsildə islahatların mahiyyəti, səciyyəvi cəhətləri və tarixin müxtəlif dövrlərində onların inkişaf dinamikası tədqiq edilmişdir. İkinci fəsildə xidmət sferası, onun spesifik xüsusiyyətləri və Azərbaycanda islahatlar şəraitinin pullu, pulsuz xidmətlərə təsiri müəyyən edilmişdir. Üçüncü fəsildə isə sosial islahatlar, islahatların onların inkişafında rolu, ölkəmizdə müasir dövrdə xidmət sektorunda keçirilən islahatlar, sosial iqtisadi inkişaf problemləri və gələcək perspektivlər aşkar edilmişdir.

I FƏSİL. İSLAHATLAR ŞƏRAİTİ VƏ ONLARIN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. İslahatlar şəraitinin mahiyyəti və onların səciyyəvi cəhətləri

İslahatlar dağılmış, parçalanmış, tənəzzülə uğramış hər hansı bir sahənin, sistemin düzəlib yaxşılaşdırılmasında, yenidən təşkil edilməsində, abadlaşdırılmasında yaradılan dəyişiklik və ya sadəcə formanın yenilənməsi kimi başa düşülür. İslahatlar bir sistemin ya tamam, ya da hissəli şəkildə yenidən formalaşması, dəyişikliklərə məruz qalmasıdır. Onlar müəyyən obyektin məzmunu, keyfiyyəti, funksiyaları, xüsusiyyətləri, fəaliyyət mexanizmi, inkişaf prinsipləri, digər sahələrlə qarşılıqlı əlaqəsi və həmçinin bir sıra cəhətlərin, problemlərin yenilənməsinə istiqamətlənən hərəkətlər ardıcılığıdır. Bu prosesdə hərəkətlərin uyğunluğu, alqoritmi, sürətin dəyişdirilməsi, miqyası və s. əsas şərtlərdəndir.

İslahatlar dövlətin dəyişdirilməsi, islahatlaşdırma yolu ilə inkişaf edən, tərəqqiyə doğru istiqamətlənən, arzuolunan dövlətə çevrilməsi üçün tətbiq olunan səmərəli bir təşəbbüsdür. Hər bir güclü dövlətin sürətli inkişafı, dünya reytinglərində irəliləməsi, əhəlinin rahat və firavan həyat səviyyəsi stabil, həmçinin məqsədəuyğun islahatların nəticələrinin bəhrəsidir. İstənilən cəmiyyətin inkişafının təməli daha intensiv və dinamik şəkildə aparılan islahatlara söykənir. İslahatlar şəraiti mühüm məqsəd kimi keyfiyyətin və uğurun əsas açarı hesab olunur. Haqqında danışılan həmin proses və onun nəticələri ictimaiyyət ilə beynəlxalq qurumlar tərəfindən müzakirə olunur, həmçinin tələb və təkliflərə müvafiq qərarlar alınaraq addımlar atılır. İslahatlar zamanı zəruri istiqamətlər üzrə təkliflər və müzakirələrlə yanaşı, təhlil və tədqiqatlar da aparılır, məlumatlar əsasında müəyyən dövr üçün proqnozlar verilir, problemlərin həlli məqsədilə alternativ yollar müəyyən olunur. Araşdırmalar sübut edir ki, planlaşdırılmış və adətən nəzarət altında qanuni dəyişikliklərə əsaslanaraq həyata keçirilir. Rəsmi (formal) qaydalar, yəni qanunlar, fərmanlar, müqavilələr və qeyri-rəsmi (informal), məsələn, qaydalar, adət-ənənələr, iqtisadiyyatın davranış mexanizmlərinin kod və modelləri və s. burada əsas vasitələrdir.

Aparılan islahatların effektiv nəticə verməsi səbəbi ilə onların əhatə dairəsi genişləndirilməli və bu istiqamətdə işlərin səmərəli əlaqələndirilməsi təmin

edilməlidir. Proses zamanı onların xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, istiqamətləri düzgün müəyyən olunmalı, məqsəd və prinsiplərinin nəzəri məsələləri elmi yanaşmadan əsaslandırılmalıdır. İslahatlar şəraiti ilkin mərhələsindən dünya təcrübəsinə meyl edərək ondan bəhrələnməli və dövlətin təbii-iqtisadi şəraiti, spesifik cəhətlərinə uyğun formalaşmalıdır. Adı çəkilən tədbirləri həyata keçirilmədən öncə əgər müəyyən müqavilələr bağlanıbsa, bu öhdəlik və tapşırıqlara dəqiq əməl edilməli, həmçinin xüsusi hüquqi, səlahiyyətli nəzarət qrupları yaradılmalıdır. Qeyd edilməlidir ki, istifadə olunan metod və üsullar fəal, yaradıcı, qənaətcil olmaqla yanaşı, qısa zaman kəsiyində səmərəli və uğurlu nəticə verməlidir. Heç şübhəsiz ki, davamlı və çevik aparılan dəyişikliklərin nəticələri, adətən kifayət qədər diqqət çəkən və eyni zamanda arzuolunan keyfiyyətə səbəb olur. Bu baxımdan, çoxsaylı islahatlar prosesinin keçirilməsinə xüsusi maraq göstərilir.

Bəs nə üçün islahatlar bir sistemin inkişafında vacib hesab olunur? Ehtimal olunur ki, böhran vəziyyətindəki iqtisadiyyatın inkişaf mərhələsində tətbiq olunan islahatlar resursların seçim bolluğunu tənzimləyir, xərc və başqa maneələrin istiqamətini dəyişdirir, yığıcı sabit saxlayaraq iqtisadi inkişafın artan tempdə davamına imkan yaradır. Həmçinin tərəqqi naminə güclü elmi potensial, alim rəyi, yaradıcı və sağlam düşüncədən, eyni zamanda parlaq nəticələr üçün yaşlı təbəqənin təcrübəsi, orta təbəqənin təşkilatçılığı ilə təşəbbüsü, gənc təbəqənin kreativ bilikləri, işgüzar fəaliyyəti və başqa imkanlardan istifadə olunur.

Jon Kennes Qalbreit (John Kenneth Galbreith) illər öncə kasıblığın varlılığa doğru dəyişdirilməsi üzrə islahatlar keçirilməsi təklifini irəli sürmüşdür. Onun fikrinə görə, istənilən sahədə keçirilən islahatlar gəlirlər, hüquqi amillər və başqa-başqa səlahiyyətlərdən asılıdır. Amerikalı iqtisadçıların fikrincə isə islahatlar milli iqtisadiyyatı zəifləmə və dağılmadan qoruyan ən yaxşı alətdir. Onların düşüncələrinə görə, bunun üçün fəaliyyət sahəsinin güclü və zəif cəhətləri yaxşı təyin olunmalı, hədəflər dəqiq seçilməli, maraqların və qərarların paradoksluğu, ziddiyyətliliyi ümumiləşdirilməlidir.[22, səh: 9]

İslahatların həyata keçirilməsi mürəkkəb və diqqət tələb edən proses olduğundan nəzərə alınmalı amillər sırasına bunlar da daxildir:

- ❖ iqtisadi altsistemlərin, obyektlərin və s. ilkin təhlilini aparmaq, sahədə problemlərin aşkar edilməsi;
- ❖ islahatlaşdırma prosesinin səmərəliliyinin artırılması, məqsədəuyğunluğunu müəyyənləşdirmək;
- ❖ zəruri tədqiqatların vaxtını təyin etmək, obyektin və mövzuların xüsusiyyətlərini araşdırmaq, məqsəd və vəzifələrini müəyyən etmək;
- ❖ iqtisadiyyatın struktur analizini təhlil etmək, sosial və iqtisadi inkişaf tendensiyyalarını aşkar etmək;
- ❖ bazar strukturunu və inkişafın perspektivlərini müəyyən etmək;
- ❖ sosial və iqtisadi qurumların fəaliyyət xüsusiyyətlərini tədqiq etmək;
- ❖ islahatın seçmə meyarlarını inkişaf etdirmək, yeni funksional sistemin radikal pozulmasının vektorlarını müəyyən etmək;
- ❖ problemlərin həlli üçün islahat variantlarının bir növ ssenarisini yaratmaq;
- ❖ islahatların bazara, digər strukturlara təsirini aşkarlamaq;
- ❖ hökumətin qərarları çərçivəsində, həmçinin məhdudiyyətlər daxilində metodik təkliflər hazırlamaq;
- ❖ islahatlar planını hazırlayıb əsaslandırmaq;
- ❖ dünya təcrübəsinə əsaslanan və keçirilmiş islahatları təkrar tətbiq edərkən onlar haqqında dəqiq və ədalətli qərarlar vermək;
- ❖ yaradılmış məqsədlərə nail olmaq və fəaliyyətin səmərəliliyini artırmaq üçün mövcud imkanları qiymətləndirmək;
- ❖ islahatların keçirilməsini müasir tələblərin şərtlərinə əsaslandırmaq və bu prosesin mərhələli həyata keçirilməsini təmin etmək.

Dünyada baş verən iqtisadi proseslər fonunda hər bir ölkə öz iqtisadi gücünü sabit və sürətli etmək, xidmət sferasında, o cümlədən, investisiya və sahibkarlıq mühitində yaxşılaşdırma tədbirlərini həyata keçirtmək üçün mühüm qərarlar alır. İqtisadi şərait bu nöqtəyi nəzərdən, islahatların təşviqat və ictimai təşkilatçılıq sistemlərinin tətbiqini zəruriləşdirir. Yeni konseptual yanaşmalar, stimullaşdırıcı mexanizmlər, əlverişli şərait və elmi texniki çağırışlardan yararlanmaq islahatların güclü faktorlarından və onlar görülmək işlərin planının tərtib, təşkil olunmasında

əsas alətlərdir. İslahat planı təsdiq edilərkən onun mərhələli həyata keçirilməsi öncədən təyin olunmalıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, islahatlar planı bir sıra aspektləri əhatə edir və onları aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

- ❖ islahat prosesinin müasir tələblərə cavab verməsi və icraedici qurumlar tərəfindən dəstəyi və təsdiqi;
- ❖ onun istiqamətlərinin prinsipləri və onun icraçılarının təyini;
- ❖ hansı sahədə keçirilməsindən asılı olmadan tələb olunan maddi vəsaitin məbləğinin müəyyənələnməsi;
- ❖ kəmiyyət ilə keyfiyyət arqumentləri;
- ❖ islahat tədbirlərinin keçirilməsinə lazım olan təbii və texniki resurslarla təmin olunma, ixtisaslı kadr potensialından yararlanma;
- ❖ aktual problemlərin həlli yolunda islahat tədbirlərinin zəruriliyinin əsaslandırılması;
- ❖ statistik göstəricilərin, normativlərin analizi və islahat profilinin müəyyənləşdirilməsi;
- ❖ islahatlaşdırmanın məzmunu, məqsədi və gözlənilən nəticələri barədə ictimaiyyətin elmi-kütləvi informasiya və teleradio vasitələri hesabına məlumatlandırılması.

İslahatların müvəffəqiyyətlə nəticələnməsinə inanmaq vacib şərtlərdəndir. Əgər biz onları siyasi problem kimi qəbul etsək, o zaman onun geniş insan kütləsinin inam və dəstəyinə ehtiyacı olduğunu başa düşərik, elə o səbəblə də, vətəndaşların istək və ehtiyacları, insanların gözləntiləri, ictimai ovqat diqqət mərkəzində olmalıdır. İslahatlar təşkil olunanda ayrı-ayrı mühüm istiqamətlər üzrə inkişafın təmin olunması, qorunması nəzərə alınmalı və mümkün qədər əhalinin hərtərəfli həmrəyliyi, müdafiəsi şəraitində aparılmalıdır. Cəmiyyətdə islahat prosesinin qəbul edilməsi vacib amil olduğundan ölkədə şəffaflyq, demokratiya və siyasi iradənin olması da mühüm tərəflərdəndir. Hətta ilk vaxtlar bu amillər fikir ayrılığı və mübahisələrə səbəb olsa belə, ümumi məxrəcə gəlib bir istiqamətdə hərəkət etmək əsas şərtidir. İslahatların standartları, prinsipləri mütəxəssislər tərəfindən müzakirə olunmalı və onların mahiyyəti yaradıcı formada, geniş izah edilməlidir.

İslahatlar şəraitini müəyyənləşdirərkən bir sıra amillər nəzərə alınır. Bu cür tədbirləri həyata keçirtmədən qabaq dövlətdə islahatlardan öncəki müddətə, həmçinin islahatlar aparılan zamana aid olan dövrə məxsus iqtisadi, siyasi, sosial vəziyyəti nəzərdən keçirtmək, dəqiq təhlil etmək lazımdır. İslahatların keçirilməsindən əvvəlki dövrə aid argumentləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- ❖ hökumətin idarəetmə forması, dövlətin qanun, qaydalarının xüsusiyyətləri və tələbləri;
- ❖ ölkənin tarixi şəraitdə iqtisadi gücü və nailiyyətləri;
- ❖ ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin keyfiyyəti və ictimai məhsuldar qüvvələr;
- ❖ əhali gəlirlərinin indeksasiyası və əhali gəlirlərinin alıcılıq imkanı;
- ❖ region və ölkənin sosial infrastrukturunun vəziyyəti;
- ❖ məhsul və xidmətlərin qiymət səviyyəsinin tempi;
- ❖ işçilərin orta və aylıq əmək haqqı səviyyəsinin dəyişmə templəri;
- ❖ əhalinin məşğulluq səviyyəsinin tempi;
- ❖ kadr ehtiyatlarının payı, yürüdülmən kadr siyasəti.

Həmçinin islahat prosesinin reallaşdığı dövrə aid xüsusiyyətlər, yəni bu vaxta kimi nəzəriyyədə, təcrübədə diqqət edilməyən, tətbiq olunmayan cəhətlər və amillər araşdırılıb təyin olunmalı və bununla yanaşı, islahat prosesi iqtisadiyyatın sabitliyi, inkişafı ilə paralel irəliləməlidir. Onları bu cür sadalamaq olar:

- ❖ iqtisadiyyata qoyulan dövlət və xarici investisiyaların həcmi;
- ❖ fərqli strukturlara istiqamətlənən ÜDM səviyyəsi;
- ❖ vergi sistemi və vergidə tətbiq olunan güzəştli stimullaşdırıcı tədbirlər;
- ❖ antiinhisar qanunvericiliyin mövcudluğu və onun sahibkarlığın inkişafına, rəqabət qabiliyyətli iqtisadi sistemə təsiri;
- ❖ idxal-ixrac proseslərinin inkişaf strukturu, onlara tətbiq olunan rüsum və vergi siyasəti, eyni zamanda idxal və ixrac resursları ilə təmin olunma səviyyəsi;
- ❖ xidmət sferasının sektorları üzrə inkişaf, əsasən də, təhsilin, ixtisaslaşmanın göstəriciləri və s.

Müasir zamanda islahatlar şəraiti iqtisadiyyatın drayveri kimi fəaliyyət göstərir. Bu mənada iqtisadi islahatları dərin iqtisadi təfəkkürün bəhrəsi kimi adlandırsaq yanlışdır. İqtisadi islahatlar iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarında təhriflərin aradan qaldırılması və ya azaldılması, iqtisadi siyasətə diqqət etməklə məqsədlərin səmərəli və düzgün həyata keçirilməsi kimi qəbul edilir. İqtisadi inkişafın xarakteriylə sıx bağlılığı olan iqtisadi islahatlar sistemi mərhələli ardıcılıq xarakteri daşıyır. İqtisadiyyatın şaxələri üzrə dinamik inkişaf ciddi və təkmil islahatları tələb edir. Eyni zamanda böyük gələcək arzulayan istənilən ölkədə müasir iqtisadi modelin formalaşdırılması, iqtisadi tərəqqinin yeni pilləyə qaldırılması iqtisadi islahatların keçirilməsini zəruriləşdirir. Yeni iqtisadi inkişaf cəmiyyətdə məqsədəuyğun ideyalar doğurur və onların həyata keçirilməsi niyyəti islahat prosesinin zəruriliyini gündəmə gətirir. [9, səh 75-77]

Sübut edilir ki, iqtisadiyyatın köklü və əsaslı dəyişikliklərində islahatlar əvəzsiz mövqedədir, həmçinin onların sayəsində ölkədə həyata keçirilən infrastruktur layihələri tərəqqiyə təkan verir. İqtisadi islahatlar vətəndaş cəmiyyətində aparıcı rol oynayır, biznes mühitinin təkmilləşməsində isə güclü aspekt kimi çıxış edir. O cümlədən, iqtisadi sahədə görülən işlər qısa zaman ərzində nəticə versin deyə, innovativ texnologiyaların və kadr potensialının inkişafı, kadrların yerdəyişmə prosesi mühüm göstəricilərdir. Məhz o səbəblə, iqtisadiyyatın məxsusi diqqət və qayğı tələb edən sahələrinə islahatların tətbiqi daha məqsədəuyğundur və müasir dövrün əsas tələblərindəndir. Güzəştli kreditlər, vergi ödənişlərində stimullaşdırıcı yeniliklər, investorların maraqlarının qorunması, resurslardan səmərəli istifadə bu tip islahatların geniş və məqsədyönlü tətbiqində həvəsləndirici rol oynayır. Bu tip islahatlar müxtəlif dövrlərdə iqtisadi potensialı gücləndirmək və dirçəliş məqsədi güdən bütün ölkələrdə həyata keçirilib. Lakin, bütün zamanlarda yalnız düşünülmüş və məqsədli formada keçirilən iqtisadi islahatlar daha sürətli, effektiv nəticələr vermişdir.

L.Erhardın fikirlərinə görə, iqtisadi islahatlara ciddi hazırlaşmaq və onları qətiyyətlə, ardıcıl şəkildə həyata keçirtmək lazımdır. İqtisadi islahatlar planlaşdırılıb həyata keçirilərkən bəzi şərtləri nəzərə almaq mühüm məsələlərdəndir.

Yenidənqurma prosesində islahatların daxildə yaradılıb daxili faktorlarla təmin edilməsi daha vacib amildir. İslahat şəraitində qeyri-təbii iqtisadi proseslərin qarşısını almaq olmadığı kimi, ÜDM azalması, işsizliyin artması, qiymət artımı, devolvasiya hadisəsi və s. halların olmaması və ya məhdudlaşması da mümkün deyil. Bu səbəbdən də, əvvəlcədən müəyyənlanmış islahat tədbirlərini gerçəkləşdirərkən mikro və makroiqtisadi qaydalara əməl olunması mühümdür. İslahat strategiyasında xarici faktorların iştirakı da əsasdır, çünki, ticarət, mübadilə əlaqələrində onlar öz rolunu göstərir.

J.Helman (J.Hellmann) 1998-ci ildə iqtisadi islahatlarla bağlı mövqeyini bildirmək üçün model yaratmışdır. Onun modeli qısa və orta müddətdə baş verən dəyişiklikləri təsvir edir. Helman modelinə görə, kritik makro disfunksiyalar yarandıqda böhran siyasəti meydana gəlir və bundan xilas olmaq üçün islahatlar artımlı parametrlərlə irəliləməlidirlər. Modelə əsasən, yeniliklərin kütləsi ağır olduqda inkişafın effektivliyi çox, islahatlar isə uğurlu olur, amma bu müəyyən vaxt periodundan sonra baş verir. Modeldəki təsvirlərə əsasən, islahatların hərəkəti inkişafın pik və azalma formasında təzahür edir. Modelə görə, müəssisələrin iqtisadi potensialı qiymət, gəlir, əmək haqqı səviyyəsindən, həmçinin texnologiyanın inkişafından, əmək fəaliyyətindən, bilik səviyyəsindən asılıdır. [22, səh 18-20]

Şübhəsizdir ki, islahatlar müxtəlif sahələr üzrə həyata keçirilir. Dövlətdə yenidənqurma işlərinin aparılmasında siyasi islahatlar aparıcı rol oynayır. Siyasi islahatlar dövlət idarəetmə sistemində struktur dəyişikliklərə yol açır və bununla da bir-birini təkrarlamağa bilən, səmərəsiz fəaliyyət göstərən strukturlar ya ləğv olunur, ya da onların iş qabiliyyətləri təkmilləşdirilir. Paralel olaraq ümumi problemlər qayda və normalar təhlil olunur, icraedici qurumlar, rəhbər qüvvələr bu istiqamətdə ciddi addımlar atır. Beləliklə də, bir növ yeni dövrün təməli qoyulur.

Siyasi islahatlar uğurlu nəticə verməsi məqsədilə həyata keçirilərkən ölkədəki ictimai-siyasi sabitlik, demokratik siyasi sistemin və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması, xalqın vahid şəkildə birləşməsi, xaos və dağıdıcı qüvvələrin aradan qaldırılması, müstəqil və dünyəvi dövlət ola bilmək, insan azadlığı, hüquqa, ədalətə söykənən cəmiyyətin mövcudluğu, hürriyyət, sosial-etnik və milli təhlükəsizlik, insan

hüquqlarının qorunması kimi göstəricilər nəzərə alınır. Siyasi islahatlar ölkədə vətəndaşların demokratik tələblərinə uyğun addımlar atılmasını, xalqın öz iradəsi və insanların sosial, siyasi, dini, irqi mənsubiyyətinin maneəsi olmadan ictimai-siyasi proseslərdə iştirak edə bilməsini, ideoloji dəyərləri mühüm aspektlər kimi nəzərə alır.

Tədqiqat və uzunmüddətli tarixi göstəricilərə əsasən, siyasi-iqtisadi islahatların əsas prinsiplərinə isə aşağıdakı amilləri aid etmək olar:

- ❖ dövlətdə səmərəli və güclü idarəçilik sisteminin yaranması və qorunması;
- ❖ dayanıqlı, ictimai-siyasi sabitlik, əmin-amanlıq;
- ❖ vətəndaşların sosial-iqtisadi və mənəvi tələbatlarının dolğun qarşılınması;
- ❖ ədalətli cəmiyyətin formalaşması, beynəlxalq və konstruktiv əməkdaşlıq;
- ❖ tolerant, multikultural, humanist, azad və plüralist mühitin yaranması.

İslahatların strukturu, yenidənqurma siyasəti iqtisadiyyatda müəssisələrin, korporasiyaların, ayrı-ayrı sektor və sahələrin əsaslı dəyişikliyinə və inkişafına səbəb olur. Onlar eyni zamanda problemlərin miqyaslı həll yollarından, resursların işlədilmə qabiliyyətindən, bir sıra nəticələrdən asılıdır. Müxtəlif islahatların kombinasiyası və onların eyni zamanda yerinə yetirilməsi, ayrı-ayrı aspektlərə məxsus sahələrin inkişafına da şərait yaradır.

Məlum proseslər təşkilinə görə uzunmüddətli və qısamüddətli ola bilər. Həyata keçirilməsinə görə yerli və sistemli olaraq 2 yerə bölürlər. Yerli islahatlar əhalinin sağlamlığı, təhsil, ölkənin qanunvericiliyi, məhkəmə sistemi, pul və kredit, maliyyə sistemi, aqrar sahələrin və başqa sektorların inkişaf və keyfiyyətinə istiqamətlənən, açıq-aydın tətbiq olunan dəyişikliklərdir. Sistemliliyinə görə isə 3 qrupda cəmləşdirilir və hər sistemin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Onlar aşağıdakılardır:

- 1) intrasistem- sosial sistemə təsir etmədən ayrı-ayrı müəssisələrdə, bazarlarda olan texnologiya ilə bağlı dəyişikliklərdir, təsir gücü isə ortadır;
- 2) intersistem- sosial sistemdə müəyyən dəyişikliklər baş verir, məsələn, sosializmdən kapitalizmə keçid və s. həmçinin bazarların, istehsalın, rifah strukturunun əsaslı yenilikləridir, təsir gücü isə çox güclüdür;

- 3) ekzogen və ya xarici sistem- sosial dəyişikliklər demək olar ki, baş vermir, adətən xarici sistemdə yeniliklər olur və xarici faktorların istehlak dərəcəsi, yəni idxal prosesində dəyişikliklər olur ki, bunun da təsir gücü çox zəif olur.

Bəzi mənbələrdə islahatların keçirilməsi təsnifatı müyyən olunan zaman, bura aşağıdakılar aid edilib:

❖ Konsepsiyasına görə;

a) statistik (dövlət və idarəetmənin funksiyalarının təhlili və gücləndirilməsi) Statistik islahatlara F.Rusveltin “Yeni kurs” (“a new course”) adlı islahatlar, Almaniyada 1932-ci illərdə keçirilən islahatlar, Doc Şopun (Dodge Shope) İkinci Dünya müharibəsindən sonra Yaponiyada “Əksinə kurs” (“opposite course”) adlı islahatları, de Qolun (de Gaulle) Fransada 1958-1965-ci illərdə keçirdiyi siyasət, həmçinin, İsveçdə 70-80-ci illərdə böhranın aradan qaldırılmasına, Çində isə müasirləşdirməsi istiqamətində aparılan islahatlar aiddir.

b) liberal-mühafizə (bazarların və başqa vasitələrin azad seçilməsinin stimullaşdırılması). Bu qrupa 1929-1933-cü illərdə böhran səbəbi ilə Böyük Britaniyada keçirilən islahatlar, L.Erhardın Almaniyada müharibə dövründəki islahatları, 1980-ci illərdə “Reginamiks” (“Reaganomics”) və “Dətçerizm” (“Thatcherism”) adlı islahatlar, 1990-cı illərdə Qərbi Avropada və MDB ölkələrində Neoliberal islahatlar, Qərbi Avropada müharibədən sonrakı dövr üçün islahatlar, İngiltərədə may ayında keçirilən “İqtisadi plan” (“the economy plan”) adlı islahatlar daxildir.

c) anti-tənəzzül (bura birinci və ikinci konsepsiya ya da onların kombinasiyasının üstünlükləri daxildir)

❖ Sinfinə görə;

a) təkan və sürətli artım, b) sistemli və yerli (miqyaslı, dərin)

❖ Növünə görə;

a) təkamül, b) effektiv, c) qüvvətli

❖ Modelinə görə;

a) makromodel (iqtisadiyyatda idarəetmə və istehsal üsulları arasında iqtisadi nisbətlərin strukturunun dəyişdirilməsi);

b) mikromodel (müəssisələr, korporasiyalar, sektorların təşkilati və sənaye-texnoloji dəyişikliklər);

c) mezomodel (bazar strukturlarının, sənaye korporasiyaların, regional iqtisadi strukturların dəyişdirilməsi);

d) əməliyyat modeli (iqtisadi infrastrukturun altsistemlərinin dəyişiklikləri, məs: vergilər, hesab və ödəniş sxemləri, müqavilə şərtləri və s.).

- ❖ Obyektinə görə- dövlət iqtisadiyyatı, region iqtisadiyyatı, iqtisadiyyatın aktiv sektorları, ayrıca müəssisələr, yaxud transmilli korporasiyalar;
- ❖ Məzmununa görə- özəlləşdirmə, yenidənqurma, siyasət, reklam, ictimai əlaqələr, diversifikasiya, inteqrasiya, ixtisaslaşma, tənzimləmə, mərkəzləşmək, konstitusiyanın və başqa hüquqi aktların dəyişdirilməsi və s.
- ❖ Maliyyə mexanizmlərinə görə;
 - a) investisiya layihələrinin reallaşdırılması (federal və regional proqramlar);
 - b) məxsusi islahat proqramları;
 - c) yeni texnologiya, müəssisə, məhsul və s. təşkil olunması üçün hədəflənən investisiya proqramlarının həyata keçirilməsi.
- ❖ Faktorlarına görə- daxili və xarici iqtisadi (təşkilati, idarəedici, siyasi); qeyri-iqtisadi (mədəniyyət, mentalitet, psixologiya ilə bağlı); regional; ümumi;
- ❖ Prosesdə əngəllərə görə- iqtisadi, maliyyə, elmi-texnoloji, siyasi, sosial, hərbi-texnoloji, milli-mədəni və s.

Təcrübə göstərir ki, islahatlar öz təsir gücünü müxtəlif ölkələrdə müəyyən zaman intervalında göstərir, bu da bəzən onilliklər, yüzilliklər və daha uzun müddət alır. İslahatların gec və uğursuz nəticə verməsi səbəblərinə isə təkcə kortəbii, systemsiz təşkil olunan islahat prosesi, iqtisadi ziddiyyətlər və s. problemlər deyil, iqtisadi sistemin siyasi və ideoloji əsaslarla uzlaşa bilməməsi də aiddir. Ərazisi işğala məruz qalan ölkə, siyasi münaqişələr, hakimiyyət uğrunda mübarizə, din, adət-ənənə, mentalitet, milli-mədəni irs ilə bağlı cəmiyyətin düşüncə tərz, öz mülki hüquqlarını müdafiə edə bilən cəmiyyətin strukturu, millətçilik, irqçilik ilə bağlı problemlər, əhalinin məskunlaşması və sıxlığı, ölkənin coğrafi-iqtisadi mövqeyi və başqaları bu səbəblərə daxildir.

Bəzən islahatlar gözlənilən uğurlu nəticəni verə bilmir. Bir zamanlar SSR-nin baş naziri olan V.Pavlovun keçirdiyi pul islahatı müvəffəqiyyətsiz nəticələnən islahatlardandır. R.Koasın teoremində iqtisadi motivlərin islahatlara təsiri özünü əks etdirmişdir. İqtisadi islahatlar müxtəlif kontekstləri (habelə tarixi) özündə birləşdirir, onların həyata keçirilməsi dərin və miqyaslıdır. Burada planlaşdırma, təşkil etmə nəzarət və başqa fəaliyyətlərin koordinasiyası iştirak edir, çünki islahatlar bir çox prinsip və kriteriyalarla təyin olunur. Fikrimcə, səhvlərin və bəzi arqumentlərin nəticələrinin düzəlişi, islahatların etibarsızlığını və uğursuzluğunu nisbətən aradan qaldıra bilər. Nəticə olaraq, islahatlar inkişaf, tərəqqi xarakteri daşıyaraq hər zaman qüvvədə ola bilər. Bəs islahatların uğurunun sirri nəyə söykənir? Bura aşağıdakı faktorları aid edilə bilər:

- ❖ dövlətdə sabitliyin olması, bəzi qruplaşmaların, partiyaların daxilə yaratdığı çaxnaşmalar və mübahisələrə düzgün müqavimət göstərilməsi;
- ❖ düzgün xarici siyasət, balanslaşdırılmış, bərabərhüquqlu əməkdaşlığın yaranması, beynəlxalq qurumlarda fəallıq;
- ❖ gənc nəslin tarixi, siyasi, hüquqi, iqtisadi biliklərinin artırılması, onların vətənpərvərlik ruhunda yetişdirilməsi;
- ❖ azad bazar iqtisadiyyatı sisteminin formalaşması;
- ❖ islahat prosesinin qabiliyyətli, sadıq müttəfiqlər, ağıllı, tədbirli siyasətçilər və liderlər tərəfindən aparılması;
- ❖ tətbiq və qəbul olunan qayda, qanunların sivil və iqtisadi tələblərə uyğun formalaşdırılması;
- ❖ köklü dəyişikliklər səbəbiylə yaranan müvəqqəti çətinliklərin, vətəndaşlar arasında yayılan pessimizm hallarının qarşısının alınması;
- ❖ ixtisaslı mütəxəssislərin, professional kadr potensialının artırılması, qabaqcıl və yeni texnologiyanın tətbiqi;
- ❖ maliyyə dəstəyi və xarici investiyaların cəlbi;
- ❖ əldə olunacaq nəticələrə, gələcəyə nikbin baxmaq.

Müasir dövrdə aparılan islahatlar onların təbiət və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə dəqiq bələd olmağı vadar edir. Belə ki, bəşəriyyətin maddi və

mənəvi tələbatlarının ödənilməsini üçün təbii ehtiyatlardan, təbiət komponentlərindən düzgün istifadə etmək, ekoloji münasibətləri tənzimləyən hüquqi normalara riayət etmək kimi şərtlər də aiddir. Dəyişdirilmiş, məhsuldar qüvvəyə çevrilmiş təbiət insanın gələcək inkişafı və rifah halı üçün əvəzedilməz şərt olduğundan, islahatlar prosesində insan və ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqələrinin həlledici təsirini qorumaq lazımdır. İslahatlar şəraiti təbii mühitin tükənən olub olmamasını, ətraf mühitin çirklənmədən, dağılmadan mühafizəsini, tarazlı müvazinətin qorunması yollarını nəzərə alınaraq həyata keçirilməlidir. Onlar cəmiyyətin sürətlə inkişaf etdiyi və texniki qüvvənin geniş yayıldığı indiki zamanda təbiət ilə insan arasındakı münasibət pozulmadan, təhlükəli vəziyyət yaranmadan, insanın yaşayış şəraitində neqativ hallara səbəb olmadan aparılmalıdır. Belə çıxır ki, icra olunan hər hansı bir islahat prosesi, yenilik və tərəqqi insanın rifah halının yaxşılaşmasına, sağlamlığının möhkəmlənməsinə xidmət etməlidir. Həmin tədbirlər aparılan zaman yaradılan yenidənqurma işləri, tikilən obyekt və müəssisələr, inşa edilən fabrik, zavodlar, həmçinin istifadə olunan texnoloji avadanlıqlar və qabaqcıl qurğuların təbiətə zərər, ziyan səviyyəsi dəqiq müəyyən olunmalıdır. Tullantılara kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən nəzarətin elmi əsaslarla reallaşdırılması, mühit vəziyyətinin proqnozlaşdırılması, eyni zamanda çirklənmə dərəcəsi, radioaktiv, hidrobioloji xüsusiyyətlər və fiziki xassələr, digər görünməyən təhlükəli tərəflər müşahidə ilə tədqiqatlar hesabına dəqiq təhlil olunub öyrənilməlidir. Mümkün qədər tullantısız texnologiya tətbiq edilməli, müasir yeniliklərə cavab verən texnoloji proseslər gücləndirilməli, qeyri-ənənəvi enerji mənbələrindən istifadə edilməli, qoruyucu zonaların və qurğuların qurulması halları həyata keçirilməli, eyni zamanda dünya ölkələri arasında ətraf mühitin mühafizəsinə dair beynəlxalq əməkdaşlıq müqavilələri bağlanmalıdır.

Müasir zamanda ekoloji qlobal problemlərlə əhatələnən dünya ölkələrində islahatların keçirilməsi mümkün qədər ətraf mühitə atılan və ya axıdılan zərərli maddələrin miqdarı, səs-küy, elektromaqnit şüalanması və onların səbəb ola biləcəyi xəstəliklər, psixoloji problemlər, təhlükələrdən qorunma yolu ilə həyata keçirilməli, həmçinin mühafizə və qoruyucu zonaların, sanitariya-mühafizənin vəziyyəti dərin təhlil

olunmalıdır. İnsanların sağlamlığına, onların həyat fəaliyyətinə təsir göstərə bilən əks hallar aradan qaldırılmaqla konkret ekoloji problemlər aşkara çıxarılmalıdır, bununla yanaşı mübarizə və mühafizə tədbirləri həyata keçirilməlidir. Müasir dövrdə bu cür hallar zamanı ictimaiyyətin vaxtında və hərtərəfli məlumatlandırılmalısı vacib şərtlərdəndir. Bunun üçün də, əsasən indiki dövrdə xüsusilə də, sənaye, tikinti, energetika, turizm, nəqliyyat, məişət kimi xidmət sahələrində aparılan islahatlar zamanı, qeyd edilən amillər nəzərə alınmalı və qaydalara riayət olunmalıdır.

1.2 Müəyyən dövrlərdə dünya ölkələrində islahatlar şəraitinin inkişaf dinamikası

Tarixin müxtəlif inkişaf dövrlərində qüdrətli hökmdarlar, güclü siyasi xadimlər, iqtisadçılar, prezidentlər və başqa nüfuzlu tanınmış şəxslər dərin və radikal islahatlar aparmaqla öz imperiyalarını, ölkə və dövlətlərini tərəqqi yolunda istiqamətləndirərək tarixdə iz buraxa bilmişlər. İslahatçıların yeni ideya və təşəbbüslərinin qısa tarixi dövrdə gerçəkləşdirilməsinə baxmayaraq, köklü, qüdrətli dəyişikliklərə səbəb olmuşlar. Bu cür islahatlar istənilən zamanda, istənilən ölkədə çətin və mürəkkəb olduğu qədər də, cürət tələb edən proseslər olmuşdur. Eramızdan əvvəlki dövrlərdən indiki zamanadək keçirilən islahatlar dinamikasında geniş yazmaq olar.

Bəs bu islahatların keçirilmə zəruriliyi nədən ibarət idi? Zərurilik müharibə, münaqişələr, siyasi problemlər, iqtisadi böhranlar, cəmiyyətin məruz qaldığı psixoloji zərbələr, daxildə baş verən inqilablar, xarici qüvvələrin və güclərin təsiri, cəmiyyətin varlı kasıb kimi təbəqəyə bölünməsi, dini, irqi, cinsi, mədəni problemlər, tolerantlığın pozulması, böyük ölkələrin yürütdüyü strategiyalar və başqa problemləli amillərin nəticələrindən sonra dövlətin əvvəlki gücünü bərpa etmək, dirçəltmək, inkişaf edən digər ölkələrin siyahısına daxil etmək, müxtəlif tarixi şəraitdə ölkədəki ayrı-ayrı sahələri dəyişdirib yenidən qurmaqla insanların daha səmərəli və yaxşı yaşamalarını təmin etmək, ölkənin və nəsillərin firavan, etibarlı gələcəklərini qura bilməkdən ibarət olmuşdur.

Təbii ki, islahat hər hansı bir tarixi müddəti əhatə edir və onlar daima əvəzlənə bilər. Bu mənada yeni islahat tədbirinin həyata keçirilməsi, əvvəlkinin sona çatması anlamına gəlir. İnkişafın təbiəti yeni islahat dalğasının zəruriliyini təsdiq edir və tərəqqinin yeni mərhələsinə hədəflənir. Tarixboyu sıçrayışlı inkişaf ilə tərəqqi istedadlı, təcrübəli islahatçıları, eyni zamanda düşünülmüş, müvəffəqiyyətli islahatları tələb edib və bu hər zaman qüvvədədir.

Fərqli zaman müddətlərində aparılan qətiyyətli və hərtərəfli islahatlar onların müəllifləri və səbəbkarlarını tarixə tanıdaraq yaddaşlara yazmışdır. Amma təəssüflə bildirilməlidir ki, aparılan islahatların effektiv bəhrə verməməsinə, əks nəticələrə səbəb olmasına, habelə dəstəklə şəkildə keçirilməməsinə yönələn xüsusi əleyhdarlar və əks qüvvələr tərəfindən meydana gələn maneə və çətinliklər də az olmamışdır. Tarixdəki uğursuz islahatların bu cür nəticə vermə səbəbləri də aşağıdakılardır:

- ❖ işi həyata keçirən rəhbərlərin, islahatçıların uzun müddət hakimiyyətdə ola bilməməsi və düzgün müəyyənləşməmiş strategiyaları;
- ❖ əks qüvvələrin öz mənfəətləri hesabına islahatlara qarşı üsyan və münaqişələr yaratmağı, digər dövlətlərin ölkəyə müdaxiləsi və islahatlaşma prosesində aparıcı rol oynayan şəxslərin gözdən salınması;
- ❖ islahatçıların həyat ömrünün qısalığı;
- ❖ ölkənin iqtisadi potensialının düzgün proqnozlaşdırılmaması;
- ❖ islahatların zəruriliyi və mahiyyəti barədə cəmiyyətə yetəri qədər informasiya verilməməsi;
- ❖ idarəedici qurumların, yaxud şəxslərin məsuliyyətsizliyi, satqınlığı, ədalətsizliyi, rüşvətxorluğu və sui-istifadə halları;
- ❖ müharibə və sosial münaqişələrin acı nəticələri və onların ölkəyə uzun müddət təhlükəli təsiri.

Tarixin istənilən dövrlərində öz vətənlərinin inkişafı və güclənməsi, cəmiyyətin gələcək taleyi naminə köklü islahatlar həyata keçirərək, dünyaya tanınan dövlət başçıları, rəhbər və siyasi xadimlər, eləcə də, onların torpaqlarına qazandırdıqları uğurlar haqqında bəhs edərkən, tarixi yaddaşlarda iz qoyan bu cür insanlar və onların nailiyyətlərini qədim dövrdən müasir zamana kimi sadalaya bilərik. Eramızdan əvvəl

Qədim Yunanıstanda başçılıq edən III Solon öz islahat tədbirləri ilə ciddi dəyişikliklərə nail olmuş şəxsiyyətlərdəndir. Gördüyü işlər sayəsində insanların hüquqlarının tapdalanmasının əleyhinə olaraq tədbirlər keçirtmiş, borca görə qul olan insanları müdafiə etmiş, əhaliyə azadlıq verilmişdir. Cəmiyyətdəki balansı qorumaq üçün vergi toplanan zaman gəlir fəqləri nəzərə alınmış, yüksək gəliri olanların əlindən imtiyazları alınmış, ədalət prinsipi qorunmuşdur. Qədim Hindistan tarixinə baş vursaq, bəzi ölkələrdəki kimi burada da müxtəlif zamanlarda uzaqgörən, müdrik xadimlərin islahat tədbirlərini keçirtdiyini görürük. Belə ki, XVI əsrdə Moğol dövləti kimi tanınan imperatorluqda Əkbər şah bir sıra işlər görmüşdür. O, dövlətdə aparılan islahatlaşdırma prosesində Osmanlı imperiyasının təcrübəsindən ilham alaraq, əvvəlcə daxilə baş verən sosial münaqişələri, üsyanları aradan qaldırdı. Həmçinin ölkə iqtisadiyyatına, ticarətə xüsusi diqqət ayıraraq, vergi, maliyyə sistemində xüsusi tədbirlər gördü.

Azərbaycanın tarix boyu tərkibində olduğu imperiyalar, dövlətlərdə də islahat tədbirləri həyata keçirmişlər. Ağqoyunlu dövlətində Uzun Həsənin dövründə qüdrətli tədbirlər keçirilmişdir ki, onlar da tarixdə “Həsən padşah qanunları”, “Qanunnamə” adı ilə yadda qalmışdır. Onun islahatları feodal özbaşnalığını azaltmış, vergi toplanması zamanı edilən ədalətsizliklər aradan qaldırdı, iqtisadiyyatı xeyli gücləndirdi. Tarixdə keçirilən islahatların daha bir nümunəsi Hülakilər dövlətində Qazan xanın reallaşdırdığı tədbirlərdir. Onun əsas məqsədi böhranı aradan qaldırmaq olub və torpaq, məhkəmə, ticarət, pul, rabitə sahələrində ciddi islahatlar aparıb. Vergi sisteminin nizamlanmasına, xəzinəni sabit saxlamağa çalışaraq, qeyri-qanuni vergilərin qarşısını almış, hakimlərin bu prosesə müdaxiləsini aradan qaldırmış, vahid rabitə və pul sistemi tətbiq etmişdir.

O cümlədən, XVI əsrin sonlarından etibarən Səfəvi dövlətində Şah I Abbasın keçirtdiyi islahatlar da qeyd edilə bilər. Onun sayəsində imperiyada daxili, xarici siyasət uğurla aparılıb və dövlətdə mərkəzləşdirmə siyasəti yaradılıb. İnzibati və hərbi islahatlarla güclü ordu yaradıldı, siyasi sabitlik qorundu, maliyyə tədbirlərinin köməkliyi ilə xəzinə artdı.

Amerikada Uorren Hardinqin prezidentlik etdiyi müddətdə 1922-ci ildən keçirdiyi islahatlara görə bu dövrü “çiçəklənmə” (“prosperite”) adlandırdılar. Bu islahatlar sayəsində 1920-ci ildən başlayan iqtisadi böhran tədricən aradan qaldırıldı, habelə daxili bazarda, sənayedə irihəcmli kapital qoyuluşu, xarici ölkələrə verilən borcların alınması, ixracın güclənməsi kimi istiqamətlərdə tədbirlər görüldü. Kalvin Kulicinin prezidentlik illərində həmin çiçəklənmə dövründə islahatlar geniş tətbiq edildi. Nəticədə, iri kapitalla qoyulan vergilər azaldıldı, güclü dövlət nəzarəti istehsala yönəldi, yeni texnologiyadan istifadə olundu, vergi qanununda yeniliklər edildi, həyat səviyyəsi xeyli yaxşılaşdırıldı, istehlak kreditləri artırıldı, həmçinin məişət əşyalarının istifadəsi başlandı. Lakin bu çiçəklənmə dövrü 1928-ci ildə prezident olan Herbert Huverin rəhbərlik illərində iqtisadi böhran ilə əvəz olundu. D.Eyzenhauerin (1952-1960) illərində də bir sıra uğurlu islahatlar keçirildi. O, məşğulluq səviyyəsini yüksəltdi, qiymətlərin sabitliyini qoruyub saxladı, ticarət mərkəzləri, iri müəssisə və obyektlər yarandı, kredit ilə vergilərin azaldılması siyasəti həyata keçirildi, əhalinin sosial təminat problemlərinə nəzarət gücləndi.

Amerikanın 32-ci prezidenti F.Ruzvelt (1933-1945) böhran əleyhinə güclü islahatlar keçirtmişdir. Onun islahatları “Yeni xətt” və ya “Yeni kurs” adı altında tanınmışdır. “Yeni xətt” islahatları hökumətin iqtisadiyyata indiyədək görülməmiş müdaxiləsi kimi tanınmış və həm daxili, həm də xarici istiqamətdə inkişafa səbəb olmuşdur. “Yeni xətt” proqramları əhalinin yaşayış səviyyəsini yaxşılaşdırdı və böhranın nəticələrini tədricən aradan qaldırdı. Ruzvelt hesab edirdi ki, bank sektoru inqisadiyyatın şah damarıdır və bu səbəblə də, o, ilk növbədə bank sektorundakı qayda, qanunları, sonra iş ilə kənd təsərrüfatı proqramlarını nizama saldı. Daha sonra isə bu islahatların geniş inkişaf dairəsini qazanması üçün bir neçə agentlikləri, inzibati qurumları özünə cəlb etdi. “Yeni xətt” islahatları fəhlə və sahibkar arasındakı əmək münasibətlərinə, həmçinin orta təbəqələrə, ziyalılara aid edilmişdi. Bu islahatlar ölkənin xarici əlaqələrinin də güclənməsinə şərait yaratdı. F.Ruzvelt Latın Amerika ölkələrinə qarşı mehriban qonşuluq strategiyası irəli sürür və həmçinin İngiltərə ilə birləşərək, Avropa ölkələrini ABŞın təsiri altına salmaq istəyirdi.

Amerikanın 37-ci prezidenti Riçard Nikson (1969-1974) iqtisadi islahatları ilə tanınan ölkə başçılarındandır. Onun rəhbərlik etdiyi dövrdə Çin ilə ticarət əlaqələri açıldı. O, işsizliyi aradan qaldırmağa çalışırdı və inflyasiyanı tənzimləmək üçün əmək haqqı və qiyməti nəzarət altında saxlayırdı. Nikson öz islahatlarına “Nikson şokları” adı vermişdir və tətbiqinə 1971-ci ildən başlamışdır. O, 1972-ci ildə Ödəmə kartı və Qiymət komissiyasını yaratdı. Azad bazar iqtisadiyyatı da gücləndi, çünki işçilər qiymətləri artırma bilmir, həmçinin əmtəə və xidmətlər satışına az pul sərf olunurdu. Nikson deyirdi: “biz müharibənin 3 əsas nəticəsini aradan qaldıraraq düzgün tənzimləmə aparmalıyıq: 1) biz çoxlu və yaxşı iş yerləri yaratmalıyıq, 2) biz yaşayış dəyərinin qalxmasını dayandırmalıyıq, 3) biz dolları beynəlxalq valyuta və pul ehtiyatlarının hücumundan qorumalıyıq”.

Amerikanın 40-cı prezidenti Ronald Reyqan (1981-1988) hakimiyyətdə olduğu illərdə mühüm islahatlaşdırma strategiyası keçirdi. Reyqan xalq arasında rəğbət qazanmışdı və o, ölkəni 1980-ci ildən bürüyən iqtisadi böhranı aradan qaldıra bilmişdi. Onun gördüyü işləri “Reyqanomika”, başqa adla “Reyqan iqtisadiyyatı” adlandırırdılar. Reyqanın islahatlarından sonra dolların dəyəri beynəlxalq valyuta bazarlarında artır, Amerika istehsalı olan produktlar isə xaricdə baha qiymətə satılırdı. Beləliklə, ixrac azaldı, idxal artdı. Lakin, bəzi iqtisadçılar bu islahatların nailiyyətlərini qəbul etmirdilər, tənqidçilər isə bu strategiyayı ulduz savaşı kimi adlandırırdılar. Onların zənnincə, vergilərin azalması hökumətin xərclərini artırırdı. Reyqan islahatlarını həyata keçirərkən iqtisadi sistemin stimullaşdırılması və tənzimlənməsi prosesinin 4 komponentini əsas faktor kimi irəli sürürdü: 1) daxili proqramlara sərf olunan dövlət xərclərini artırmaq, 2) biznesin və sahibkarlığın inkişafı üçün vergiləri azaltmaq, 3) biznesdə qayda-qanunların yükünü azaltmaq, 4) iqtisadiyyatda pul siyasətini dəstəkləmək.

Bil Klinton (1993-2001), yəni Amerikanın 42-ci prezidenti ölkəsinin iqtisadi siyasətində güclü rol almaqla yanaşı, düzgün strategiya yürüdə bilmişdir. Onun prezidentlik etdiyi illərdə keçirdiyi islahatlar nəticəsində ölkənin iqtisadi potensialı xeyli güclənmişdir. Onun rəhbərlik etdiyi müddətdə 22 milyondan artıq iş yerləri yaradıldı, işsizlik səviyyəsi 7.5%-dən 4.0%-ə enmişdir, ev təsərrüfatı 67.7%-ə

çatmışdır, büdcə defisiti 290 milyondan 128 milyona enmişdir, yoxsulluq səviyyəsi 11.8%-ə düşmüşdür. [16, səh: 33-145]

Böyük Britaniya tarixində “Dəmir ledi” kimi tanınan Marqaret Tetçer (1979-1990) öz rəhbərlik illərində dərin islahatlar apardı. Onun həyata keçirdiyi islahatlar iqtisadi inqilab yaratdı. Ölkədə siyasi münaqişələr, çaxnaşmalara qarşı sərt tədbirlər görüldü, böhran vəziyyəti və işsizlik infilyasiya aradan qaldırıldı, azad bazar iqtisadiyyatına geniş yer verildi, iqtisadi proseslərdə liberallaşdırılma xətti tətbiq olundu, yeni texnologiyalardan istifadə olundu, sahibkarlığın inkişafı istiqamətində stimullaşdırma tədbirləri keçirildi, kiçik bizneslə məşğul olanların sayı artdı, vergi güzəştləri edildi, kreditlər ayrıldı, azad iqtisadi mühit yarandı, təhsil sferasında yeni qanunlar qəbul edildi, onun və səhiyyənin inkişafına sərf olunan xərclər artırıldı. Bununla da, Tetçerin həyata keçirdiyi bu tədbirlər tarixdə “Tetçerizm” adı ilə yadda qaldı. “Tetçerizm”in əsas göstəriciləri kimi isə sahibkarlığın inkişafına yönələn tədbirlərin artırılması, əmək qabiliyyəti olmayan insanlara dövlət yardımının edilməsi, dövlətin defisitsiz büdcəyə sahib olması, xərclərə ciddi nəzarətin olması və başqa amillər göstərilirdi.

Neoliberal istiqamətin nümayəndələrindən biri olan L.Erhard öz zamanında ciddi islahatlar keçirtmişdir. O, Almaniyada II Dünya müharibəsi vaxtı və ondan sonrakı dövr üçün böhran vəziyyətini təhlil etmiş, bu vəziyyətdən çıxış yolunu axtarmışdır. Onun rəhbərliyi altında “Hamburq” islahat planı yaradılmış və ilkin olaraq 1948-ci ildə pul və qiymət islahatı həyata keçirilmişdir. Sonra bank və valyuta islahatları tətbiq olunmuş, sahibkarlara vergi güzəştləri edilmişdir. Ölkədə maddi baza qorunmuş, ucuz işçi qüvvəsinin əməyindən istifadə olunmuşdur. O, həmçinin formalaşmış cəmiyyət nəzəriyyəsini, eləcə də, sosial bazar təsərrüfatı nəzəriyyəsini yaratmışdır. Erhard islahatları hesabına sosial bazar iqtisadi modelini yaranmış, ölkənin inkişaf etmiş dövlətlərin sırasına daxil olunmasına nail olmuşdur. K.Adenauerin (1949-1963) Almaniyanın tərəqqisində böyük rolu olmuşdur. Onun sayəsində ölkə siyasi sabitliyə qovuşdu, demokratik ölkə kimi tanındı, yeni büdcə sistemi, yeni müəssisələr bərpa edildi, elmi texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən

istifadə olundu, istehsalın səviyyəsi yüksəldi, əmək məhsuldarlığı artdı. Beləliklə, onun islahatları ölkədə iqtisadi möcüzə yaratdı.

Sinqapurun inkişaf etmiş qüdrətli dövlətlər arasında yer almasına ölkəyə 30 il rəhbərlik etmiş Li Kuan Yunun əvəzsiz rolu olmuşdur. Li Kuan Yunun islahatları ölkədə uğura aparan yolun təməlini qoyur. Onun islahatları, qəbul etdiyi yeni qayda və qanunlar nəticəsində ölkədə demokratik normalar qorundu, xarici investisiyalar artdı, xidmət sferasında inkişaf tədbirləri keçirildi, biznesin, sahibkarlığın inkişafına diqqət ayrıldı. Ölkədə rüşvətxorluq, cinayətkarlıq, oğruluq aradan qaldırıldı, spirtli içkilər, qumar, narkotik maddələrdən istifadə halları ləğv olundu. Yeni yollar, kanallar, kommunal təchizat xətləri inşa edildi, təbiətin təmizliyi və qorunması üçün sərt qanunlar tətbiq edildi.

Rusiyada bir çox islahatlar keçirərək güclü dövlətin əsasını qoymaqda I Pyotrun xüsusi rolu olmuşdur. O, iqtisadiyyata təkan vermək məqsədilə bir çox fabriklər, manufakturalar tikdirdi və bu da ixracatın güclənməsinə səbəb oldu. Şəhərlərdə abadlaşdırma işləri aparıldı, eyni zamanda yazı islahatı həyata keçirildi, bəzi sahələrə vergilər tətbiq olundu. 1708-ci ildə inzibati islahatlar təşkil etdi və əlavə olaraq sənaye ilə ticarətin inkişafına imkan yaratdı, rus əlifbasını isə sadələşdirdi. II Aleksandr (1855-1881) islahatları da Rusiya tarixində mühüm rol oynamışdır. Onun islahatları yerli hökumət, məhkəmə, hərbi, təhsil, ifadə azadlığı sahələrində əsasən tətbiq edildi. O, 1861-ci ildə kəndli islahatları ilə bağlı əsasnamə qəbul etdi, bu islahatlara görə kəndlilər torpaq sahiblərindən asılı deyil, iqtisadi azadlıqlara sahib idilər. Stolipinin aqrar islahatları Rusiya tarixində vacib yer almışdır. Aqrar sahəyə daha çox istiqamətlənmiş bu siyasət “Stolipinin aqrar islahatları” kimi tanındı və əsas məqsəd şəxsi təsərrüfat sahələrinin genişləndirilməsi, kənd təsərrüfatının inkişafı, torpaq islahatlarının tətbiqi, kənd təsərrüfatı sahəsində təhsilin güclənməsi və başqa amillər olmuşdur. Onun islahatları torpaq sahiblərinin öz mülklərindən sərbəst istifadə hüququna malik olmasını və təsərrüfatlarının inkişafında əsas rol oynamışdır.

Dünya ölkələrində, müxtəlif dövrlərdə islahat dinamikasını tədqiq edərkən qonşu Gürcüstanda müasir zamanda keçirilən yenidənqurma proseslərini də unutmamalıyıq. Gürcüstan prezidenti Mixail Saakaşvili (2004-2013) güclü siyasətçi

idi və onun islahatları mühüm yeniliklərə imza atdı. Onun dövründə həyata keçirilən islahatlara aiddir: antiinhisar xidmətin, bəzi idarə və qurumların ləğvi; polislər arasında rüşvət hallarının azaldılması, qiymət artımına qarşı tədbirlər, müəssisələrin özəlləşdirilməsi, əhalinin sosial təminatına xüsusi diqqətin ayrılması, pensiya və sığorta fondlarının yaranması, aztəminatlı ailələrə dövlət yardımı, uşaq və qocaların, xəstələrin müalicə xərclərinin qarşılınması, ünvanlı sosial yardımın icra edilməsi, vergi növlərinin azaldılması, ixrac və idxal kvotalarının azaldılması və s. Təəssüf ki, 2008-ci ildə olan döyüşlər ölkənin bir hissəsini itirməsi ilə yanaşı, iqtisadi problemləri də yaratdı və son olaraq, islahatlaşdırma prosesi ərzində toplanan vəsaitlər büdcə kəsrinin bərpasına yönəldi və hətta ölkəyə qoyulan investisiyaların azalması ilə nəticələndi.

Türkiyənin memarı hesab olunan Mustafa Kamal Atatürk öz islahatları ilə I Dünya müharibəsindən sonra zəifləmiş və süquta doğru gedən ölkədə güclü dəyişikliklər etdi. O, 1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin 1-ci prezidenti oldu və türk cəmiyyətinin müasirləşib, inkişaf etdirilməsində ciddi işlər gördü. Bir çox xidmət sahələrində vacib dəyişikliklər etdi. Belə ki, yeni texnikanın istifadəsinə diqqət ayıraraq, Avropa ilə ayaqlaşmağa və integrasiyaya görə mühüm addımlar atıldı. Şəriət məhkəmələri ləğv edildi, çoxarvadlılıq aradan qaldırıldı, hüquqi normalar təyin olundu, bundan əlavə məktəblərdə, tədris mərkəzlərində savadsızlığın azaldılması üçün xüsusi kurslar, elmi müəssisələr yaradıldı, məktəblərin sayı artırıldı, qadınlara təhsil almaq imkanları yaradıldı, vahid dünyəvi təhsil sistemi tətbiq olundu, ərəb əlifbası latın əlifbası ilə əvəz olundu. Sahibkarlıq ilə kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədilə vergilər ləğv olundu, idxal məhsullarına gömrük rüsumları qoyuldu, bir çox banklar yaradıldı, həmçinin toxuculuğun, maşınqayırmanın inkişafı üçün fabriklər tikildi. Daha önəmlisi isə Türkiyə Respublika elan olundu, monarxiya, xilafət, osmanlı məəcəlləsi ləğv edildi və vahid şəkildə birləşərək dünyəvi, demokratik ölkə oldu, din dövlətdən ayrıldı, konstitusiyada dəyişikliklər edildi. Atatürkün dahiliyi və uzaqgörənliyi sayəsində keçirilən bu tədbirlər xalqı çətin vəziyyətdən xilas edə bildi və tarixə qızıl hərflərlə yazıldı.

Türkiyə Cümhuriyyətinin qüdrətli rəhbərlərindən olan Turqut Özal (1989-1993) hakimiyyəti illərində öz başçılığı altında iqtisadi islahatlar həyata keçirdi. T.Özalın islahatları sayəsində Türkiyə yeni və ən şanlı inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. T.Özalın iqtisadi və siyasi islahat planı məntiqli idi və ölkəni iqtisadi böhrandan xilas edə bilmişdi. Bir növ yeni Türkiyə yaratmış T.Özal öz islahatları ilə ölkədə güclü inkişaf mərhələsinin təməlini qoydu və insanların gələcəyə dair ümidləri artırdı. Onun islahatları ölkəni dünyaya tanıtdı, eyni zamanda siyasi, iqtisadi və ictimai sahələrdə güclü dəyişikliklərə səbəb oldu. T.Özal tarixdə “iqtisadi möcüzələrin atası” kimi tanınır. İnflyasiyanın cilovlanması, orta təbəqənin gəlirlərinin artırılması, rəqabət mühitinin formalaşması, ixracın artması, idxalın liberallaşdırılması kimi iqtisadi islahatlar keçirildi, ölkənin iqtisadi potensialı xeyli gücləndi.

Azərbaycanda XIX əsrin ikinci yarısında müəyyən islahatlar təşkil edilmişdir ki, bunlar da tarixdə burjua islahatları kimi tanınmışdır. Bu islahatlar müxtəlif istiqamətləri əhatə edirdi. Beləliklə, 1861-ci ildə Cənubi Qafqazda Mərkəzi İslahat Komitəsi yarandı, 1866-cı ildə inzibati və məhkəmə islahatları keçirilməyə başladı. Məhkəmə islahatlarına əsasən vahid məhkəmələr yaradılırdı, məhkəmələr açıq şəkildə rus dilində aparılırdı. Ən maraqlısı isə, hakimlərin yalnız ruslardan təyin olunması idi. İnzibati islahat kimi isə 1883-cü ildə Qafqaz canişinliyi ləğv olundu, idarəçiliyə, qurumlara qubernator, qəza rəisləri və başqaları təyin olunurdu. Həmçinin kənd təsərrüfatında da islahatlar aparılırdı, əsas məqsəd isə təsərrüfat sahələrinin ixtisaslaşması ticarət əkinçiliyinin genişlənməsi təkmil alətlərin tətbiqi və s. idi. Bu illərdə Mərdəkanda bağçılıq məktəbi açıldı, 1850-ci ildə təkmil alətlərin inkişafında rol oynayan Qafqaz kənd təsərrüfatı cəmiyyəti yarandı və s. Neft sektorunda da müəyyən islahatlar həyata keçirilirdi. 1871-ci ildə Balaxanıda ilk buruqlu neft quyusu qazılıb istifadəyə verildi və 1873-cü ildə ilk dəfə neft fontanı vurdu, 1873-cü ildə isə Qara şəhərdə zavodlar tikilib istifadəyə verildi, 1879-cu ildə Nobel qardaşları şirkəti yarandı, 1879-cu ildən etibarən Bakı nefti və neft məhsulları Rusiya bazarlarına çıxsın deyə, tanker tipli gəmilər istifadəyə verildi. Nəqliyyat və rabitə sahəsində də islahatlar aparılırdı. 1883-cü ildə Tiflis-Bakı, 1900-cü ildə isə Biləcəri-Petrovsk (Mahaçqala) dəmiryolları istifadəyə verildi, şose yolları çəkildi. 1864-cü ildə Tiflis-

İrəvan-Naxçıvan-Culfa, 1868-ci ildə Bakı-Tiflis teleqraf xətləri çəkildi, həmçinin 1866-cı ildə ilk mərkəzləşdirilmiş telefon stansiyası yaradıldı. 1870-ci illərdə “Kəndli islahatları” keçirilirdi, lakin bu islahatlar 1877-ci ildə Qubada, 1913-cü ildə isə Zaqatala dairəsində tətbiq edilməyə başladı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti zamanı bir sıra yüksək əhəmiyyətli islahatlar həyata keçirildi. AXC zamanında iqtisadi, siyasi, sosial, ictimai sahələr üzrə tərəqqi oyanışı baş verdi. Səhiyyə, nəqliyyat, təhsil, elm, mədəniyyət sferasında önəmli tədbirlər həyata keçirildi, yeni qərarlar və qanunlar qüvvəyə mindi. İqtisadi islahatlar kimi milli pul vahidi dövriyyəyə buraxıldı və inkişaf etdirildi; maliyyə, vergi, bank-kredit sistemi formalaşdırıldı; dövlət xərclərinin azaldılması istiqamətində mühüm işlər görüldü. Eyni zamanda azad ticarət və ixrac prosesinin möhkəmləndirilməsi, iqtisadi-hüquqi qanunlarının inkişaf etdirilməsi, əmək münasibətlərinin nizama salınması, makroiqtisadi sabitliyin təşkil olunması, yoxsulluğun azaldılması istiqamətində əsas məqsədlər qarşıya qoyulmuş və müəyyən islahatlar reallaşdırılmışdır. AXC dövründə, xüsusilə də, təhsil sahəsində vacib işlər görülmüşdür. Belə ki, dövlət dili olaraq Azərbaycan dili qəbul edildi, dərslər bu dildə keçirilməyə başladı, yeni təhsil müəssisələri yaradıldı, bölgələrdə kurslar təşkil olundu, ali məktəblərdə yeni fakültələr açıldı, ixtisaslı kadrların yetişdirilməsinə diqqət artırıldı. Habelə, aqrar, sənaye sektorunda yenidənqurma işləri gücləndirildi. [14, səh: 50-54]

Sovet İttifaqı süqut etdikdən sonra, Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdi. Ölkə müstəqilliyini qazansa da həll olunması problem və əngəllər az deyildi. Təəssüf ki, 1990-cı illərin əvvəli Azərbaycanda sosial-siyasi gərginlik, iqtisadi böhran hökm sürürdü. Torpaqların işğala məruz qalması, əhəlinin bir hissəsinin qaçqın və məcburi köçkün düşməsi, müharibə vəziyyəti və iqtisadi çətinliklər ölkənin dirçəlişini çətinləşdirirdi. Belə mürəkkəb zamanda dərin və köklü islahatların həyata keçirilməsi zəruri idi. Əsasən 1993-cü ilin ortalarından etibarən aparılan islahat tədbirləri Azərbaycanın tarixində yeni dövrün əsasını qoydu, başqa sözlə, Heydər Əliyevin dahiliyi və uzaqgörənliyindən doğan çoxşahəli və qaynar fəaliyyəti ölkə tarixində təkrarsız yer aldı. Həmin vaxtda Ulu öndər H.Əliyevin yürütdüyü gərgin,

məqsədyönlü, əvəzsiz siyasət nəticəsində mühüm istiqamətlər üzrə islahatlar həyata keçirildi və ölkədə intibahın təməli qoyuldu.

İlk öncə siyasi və sosial vəziyyətdə sabitlik, asayiş təmin olundu, dövlətçilik prinsiplərinin bünövrəsi qoyuldu, daxili ziddiyyət, xaos və münaqişələr aradan qaldırıldı. Daha sonra isə Azərbaycanın çiçəklənən gələcəyi naminə böyük addımlar atıldı, genişmiqyaslı proqramlar, misilsiz tədbirlər təşkil edildi. Yeni konstitusiya qəbul edildi, qanunlarda dəyişiklik aparıldı, yeni qaydalar tərtib olundu, Neft fondu yaradıldı, Əmlak Komitəsi ləğv olundu, özəlləşdirilmə proseslərinə diqqət artırıldı. Bundan əlavə, sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün əsas işlər görüldü, ölkəyə xarici investisiya axını gücləndi, azad medianın mövcudluğu və onun qorunulmasına şərait yaradıldı, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tərəqqisinə diqqət artırıldı, yeni iş yerləri açıldı, xarici əlaqələr möhkəmləndirildi, neft sektorunda önəmli tədbirlər, layihələr gerçəkləşdi. Onun sayəsində Azərbaycançılıq ideologiyası formalaşdı, xalqın milli-mənəvi dəyərləri təbliğ və təşviq olundu, kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət sahələrində xüsusi yeniliklər edildi. H.Əliyevin prezidentlik etdiyi illərdə mühüm qanunlar, proqramlar, sərəncamlar qüvvəyə mindi: “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı”, “Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi haqqında”, “Haqsız rəqabət haqqında”, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında”, “Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahat proqramı”, “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında”, “Maliyyə sənaye qrupları haqqında” və başqaları. [6, 13, 15]

Əsas H.Əliyev tərəfindən qoyulan inkişaf yönümlü islahat dinamikasını, bu günümüzdə İlham Əliyev müvəffəqiyyətlə davam etdirir. Son illərdə aparılan islahat tədbirləri sayəsində ölkəmizdə inkişaf təmin olunur və qazanılan nailiyyətlər bunun əsl sübutudur. İ.Əliyevin dövlətinin dirçəlişi uğruna gördüyü işlər hesabına Azərbaycan dünyaya öz milli inkişaf modelini nümayiş etdirə bilmişdir. Ölkənin iqtisadi müstəqilliyi qurulmuş, habelə sosial və iqtisadi infrastrukturda yeni quruculuq tədbirləri təşkil edilmişdir. Əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması məqsədilə davamlı islahatlar həyata keçirilmişdir. Müasir çağırışlara müvafiq struktur yeniliklər edilmiş, özəl sektor güclənmiş, bölgələrdə müxtəlif istiqamətlər üzrə

önəmli addımlar atılmış, ixrac imkanları artırılmış, yerli istehsal qüvvətlənmiş, maliyyə sektoru təkmilləşmiş, biznes mühitinə geniş imkanlar yaradılmış, yeni inkişaf perspektivləri təyin olunmuşdur. Xüsusilə də, xidmət sektorunda silsilə tədbirlər həyata keçirilmişdir. Onun başçılığı altında atılan addımlar ölkəmizin uğurlu gələcəyinə inam və əminlik yaratmışdır.

II Fəsil. Xidmət sferasının islahatlar şəraitində mövcud vəziyyəti və onların təhlili

2.1. Xidmət sferası və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri

Xidmət faydalı effekt olub, insanların müəyyən bir tələbatının ödənilməsi məqsədi güdən əmək fəaliyyətinin elə bir nəticəsidir ki, o həm də iqtisadi dəyər hesab olunur. Xidmətlər eyni zamanda sahibi olduğumuz resurslardan, imkanlardan istifadə edərək tələb olunan, arzuolunan məhsula və ya dəyərə çevirib istehlak edilməsidir. O, həmçinin tələbin qarşılanması, yaxud ehtiyacların təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirilən fəaliyyət, ya da cəhd kimi başa düşülür. Onlar haqqında ümumi müzakirələr Adam Smitin “Millətlərin zənginlikləri” (“The Wealth of Nations”) kitabından başlamış və bu günədək davam edir. Nəticədə, xidmət konsepsiyası ilə bağlı zamanla bir çox düşüncə tərzini formalaşmış və müəyyənləşən fikirlər bəzən bir qədər problemlidir, ya da qeyri-dəqiq olmuşdur.

Xidmət, onun xüsusiyyətləri haqqında dəqiq fikir söyləmək və ya izah etmək çox çətin, amma mümkünsüz deyil. Lextinen (Lehtinen) tərəfindən xidmət anlayışına verilən tərifdən bu qənaətə gəlinir ki, o, əslində, satılan bir varlıq kimidir. Bu əməliyyat obyektini belə bir inanc yaradır ki, xidmət istehsal, satılma, istehlak olunma proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsi, eyni zamanda mücərrəd proses və ya fəaliyyətdir. Berri və başqa tədqiqatçılar xidmət anlayışını araşdıran zaman onlar Lextinenin fikirləri ilə tam razılaşmayıblar. Onların gəldiyi qənaətə görə, xidmət satılan bir varlıq deyil, satılan əmtəədir. Bəs əmtəə və xidmətlər eyni anlam verirmi? Biz bəzən bu ifadələri yanaşı işlətsək də onların özünəməxsus fərqli cəhətləri var. Əmtəələr fiziki duyulan, yəni hiss olunan, eynicinsli, istehsalı ilə satılması istehlakından ayrılaraq bilən, saxlanıla bilən, mülkü hüququ olan, dəyişilən şeylərdir. Xidmətlər isə əksinə, hiss olunmaz, müxtəlifcinsli, saxlanıla bilinməyən, mülkiyyət hüququ olmayan, istehsalı ilə satılma və istehlak proseslərinin ayrılmazlığı olan proses və ya fəaliyyətdir.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən, onun anlayışını və təbiətini öyrənərkən ona məxsus müxtəlif xüsusiyyətləri təhlillərlə başa düşmək lazımdır. Bu xüsusiyyətlər

haqqında bir sıra məqalələrdə tədqiqatçılar, alimlər öz fikirlərini bildirmişlər (Rigan, Ratmel, Şostak, Zeyteml, Bitner, Nordmen, Axonen və başqaları). Məsələn, Lextinin fikrincə, xidmətin 4 əsas xarakteri vardır və onlar belə adlanır: mücərrəd təbiət, prosesin təbiəti, ayrılmazlıq, yəni istehsal ilə satılma və istehlakın eyni zamanda başverməsi, interaktiv təbiət. Onun fikrinə görə, ilk iki xüsusiyyət xidmətin geniş yayılmış vacib və ümumi cəhətidir, üçüncüsü isə məhdud limitlərlə həyata keçirilir, dördüncü isə şəxsi xidmətlərə aiddir ki, bu da üz-üzə təmin olunmalıdır. 1980-ci ildə Bitner Fisk və Braun xidmətlər haqqında olan ədəbiyyatlara 4 xüsusiyyətin mövcudluğu barədə təkliflər vermişlər. Onlara görə, bunlar hiss olunmazlıq, ayrılmazlıq, müxtəlifcinslik və müvəqqəti ya da keçici olmaqdır. [23, səh 169-171]

Araşdırmalar əsnasında, xidmətin xüsusiyyətləri belə ümumiləşdirilə bilər: hiss olunmazlıq və ya duyulmazlıq, ayrılmazlıq və ya eşzamanlıq, müvəqqəti olmaq, dəyişkənlik, mülkiyyət hüququnun olmaması, müştəri iştirakı, ötürülmə qabiliyyəti, tələbin tərəddüdlüyü, müxtəlifcinsli olmaq, keyfiyyətli olması, mədəni xüsusiyyətlər.

Davamlı olaraq yeni inkişafa məruz qalan gündəlik həyatımızda insanların bir-birinə fərqli sahələr üzrə xidmət göstərməsi adi hal almışdır. Bu faktdır ki, ölkə iqtisadiyyatında edilən struktur yeniliklər, beynəlxalq ticarətin genişləndirilməsi, xidmət sahələrinə əmək qabiliyyətli və savadlı kadrların cəlb edilməsi, əhali arasında maarifləndirmə və ixtisaslandırma tədbirlərinin aparılması xidmət sferasının vacib xüsusiyyətləridir. Adı çəkilən sferanın digər səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi onun bir sıra əlamətlərin inkişafı ilə sıx bağlı olmasıdır. Bu nümunələrə texnoloji, iqtisadi, sosial, hüquqi, elmi, ekoloji, mədəni və başqaları aiddir.

Texnoloji göstəricilər əsas şərtlərdən hesab olunur, belə ki, xidmətləri təklif və təşkil edən şirkətlər, müəssisələr texnoloji tərəqqidən bəhrələnərək, müasir çağırışlara uyğunlaşmaqla müştəri məmnunluğuna çalışır. Yeni fəaliyyət mexanizmləri, yeni ideyalar, yeni sistem formalaşır, həmçinin qabaqcıl texnoloji avadanlıqlar, qurğular və cihazlardan istifadə genişlənir. İqtisadi göstəricilərə ölkədə ÜDM-un ümumi dinamikası, bazar strukturunun yenilənməsi, idxal ilə ixrac prosesinin səviyyəsi, istehlak məhsullarına olan tələbin dəyişməsi, istehlakçı zövqü, qiymət və gəlirlərin dinamikası, əhəlinin həyat səviyyəsi, əmək haqqının səviyyəsi, maliyyə işləri, vergi

sistemi, investisiyaların dəyəri, demoqrafik göstəricilər və başqa amillər aiddir. Yeni elm sahələrinin kəşfi, yeni ixtiralar, elmi ideyalar və onların həyata keçirilməsi, elmtutumlu məhsulların istehsalı, ixtisaslı kadr potensialı, təlim və öyrədici kursların təşkili, mütəxəssislərin hazırlanması xidmət sektorunun inkişafına səbəb olan elmi göstəricilərdəndir. Ekolojiyə isə ətraf mühitin təbii resurs potensialı və onlardan istifadə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının inkişafı, resursların düzgün və qənaətli bölüşdürülməsi kimi amillərdir və bu zaman xammal resursları ilə ekoloji problemlər nəzərə alınır. Mədəniyyətlərin inkişafı, xalqların bir-birinin milli-mədəni irsi, dini, dili və mentalitetinə hörmətlə, maraqla yanaşması, mədəni amillərin qorunması sferanın inkişafında rol oynayan səciyyəvi cəhətlərdir. [12, 10, 15]

Sferanın inkişafında xidmət etikasası və mədəniyyəti onun növbəti səciyyəvi xüsusiyyətidir. Fərqlənən xidmət sahələrinin təşkili xidmət mədəniyyətinin yüksək səviyyədə olmasını tələb edir. Müştəri məmnunluğuna nail olmaq məqsədilə xidmət mədəniyyətinə xüsusi önəm verilir. Müştərilərlə düzgün ünsiyyət quraraq işləmək, problemli zamanlarda və ağır stress altında təmkinlə davranmaqla bilmək, müştəri ehtiyaclarının keyfiyyətli səviyyədə təmin edilməsinin öhdəsindən gəlmək, müxtəlif xarakterli müştərilərlə səbr və hörmətlə davranmaq, etik davranış qaydalarını qorunmaq və başqa bir sıra cəhətlər xidmət mədəniyyətinin əsas göstəriciləri hesab olunur. Xidmət etikasının yaxşı səviyyədə olması isə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, iş prosesində savadlı və bacarıqlı mütəxəssislərin çalışması, işçilərin öz öhdəliklərini məsuliyyətlə və peşəkarcasına icra etməsi, mədəni səviyyənin qorunması kimi vacib amillərdən asılıdır. Beləliklə, xidmət sferasında xidmət etikasının qorunmasında işgüzar davranışın yüksək səviyyədə aparılması, nitq mədəniyyətinin əla səviyyədə olması, mədəni telefon danışqlarının olması, həmçinin işgüzar, ciddi, səliqəli geyim tərzinin olması və başqa amillər əsas şərtlərdəndir. Müştərilərin şikayət və narazılıqlarını diqqətdə saxlamaq, mübahisə və münaqişələri mədəni tərzdə aradan qaldırmaq, müştərilərə nəzakətli, aydın, xoş rəftarlı, mehriban, qayğılı münasibət göstərmək və s. xidmət mədəniyyətinin yaxşı səviyyədə olmasına şərait yaradır. Bütün bu göstəricilər isə şirkətlərin, müəssisələrin əməkdaşlığına, müştəri məmnunluğuna və ən vacibi bu sferanın inkişafına təkan verən cəhətlərdir.

Xidmətlər çoxşaxəli olub geniş əhatə dairəsinə malikdir. Doğrudur ki, fərqli zamanlarda xidmətlər müxtəlif formalarda qruplaşdırılmışdır. Tədqiqatçılar bu sferanın tərkibinə daxil olan sahələri müəyyən əlamət və xüsusiyyətlərinə əsasən araşdırmış və öyrənmişdir. Məlum olan odur ki, xidmət sferası, həqiqətən də, saysız sahələri özündə cəmləşdirir. Onların ən geniş yayılan qisminə daxildir: elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, mənzil-kommunal, ticarət, iaşə, maliyyə, bank, nəqliyyat, məişət, rabitə, turizm, bədən tərbiyəsi və idman, sair xidmətlər.

Xidmət sferasında dayanıqlı inkişafı təmin etmək məqsədilə dünyanın müxtəlif ölkələrində fərqli sektorlar üzrə tədbirlər həyata keçirilir. Hazırkı dövrümüzdə uyğun tərəqqiyə nail olmaq üçün yeniliklər edilir, islahatlar gücləndirilir, xalqın firavan gələcəyi naminə işlər görülür. Xidmət sferasında aparılan islahatlar inkişafın yeni perioduna uyğunlaşan yeniliklərə, tərəqqinin müsbət dinamikasını təmin edən ciddi və struktur dəyişikliklərə, elmtutumlu sahələrin və texnoloji irəliləyişdən doğan nailiyyətlərə, nəhəng sıçrayışı təmin edən yeni layihə və proqramlara, aparıcı sektorlara diqqət və qayğının artırılmasına söykənir.

İnkişafa yönələn töhfələr, görülən işlərin və söylərin dəstəklənməsi, ictimai və beynəlxalq qurumların müsbət təsiri və s. ölkələrdə xidmət sektorları üzrə islahatların keçirilməsinin zəruriliyinə və müsbət nəticələrinə əminlik yaradır. İstənilən inkişaf etmək istəyən ölkədə yeni təyin edilmiş qərar və qanunlar, müəyyən olunmuş, müasir hədəf və istiqamətlər, təşəbbüs ilə iradə islahatlar şəraitinin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsinə səbəb olur, eyni zamanda davamlı inkişafı sürətləndirir. Bu səbəbdən, xidmət sferasında müxtəlif sahələrin çiçəklənməsi islahatlar şəraitindən, onların düzgün və səmərəli keçirilməsindən çox asılıdır. Hərtərəfli, əsaslı formada yaradılan islahatlar şəraiti dövlətin fərqli xidmətlərinin, həmçinin cəmiyyətin müasir yeniliklərə inteqrasiyasında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O baxımdan, dövlətlər həm digər sektorlar, həm də xidmət sferasında arzuolunan səviyyə ilə keyfiyyətə nail olmaq və gələcək inkişafı qorumaq məqsədilə ciddi islahatların aparılmasına xüsusi dəstək və diqqət göstərir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanda xidmət sferasında sahələr üzrə ciddi və təsirli islahatlar həyata keçirildi. İslahatlar və görülən işlər sayəsində ölkədə

xidmət sferasında inkişaf və keyfiyyət göstəricisi artdı. Genişmiqyaslı islahatlaşdırma prosesi bu sahənin tərəqqi liderliyini qazanmasına şərait yaratdı. Bununla da, irəliləyən illər ərzində məlum sferada yüksək dinamiklik müşahidə olundu və sahibkarlıq fəaliyyəti inkişaf etdirildi.

Statistik təhlillər göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə xidmət sektorunun ÜDM-da payı 55-60%-dən yüksəkdir. Məsələn, ÜDM-da Türkiyə 66%, Rusiya 59%, Almaniya 69%, Yaponiya 59%, ABŞ 74%-i xidmət sahələrinin hesabına formalaşır. Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunda formalaşan əlavə dəyərin 70%-dən çoxu xidmət sahələri hesabına yaranır.

Azərbaycanda ÜDM istehsalında xidmət sferasının payı 2007-ci ildə 21,7%-ə düşmüş, lakin 2013-cü ildə 31%-ə və 2015-ci ildə 40%-ə qədər artmışdır. Xidmət sahələrində formalaşmış əlavə dəyərin ÜDM-da xüsusi çəkisi 2014-cü ildə 33,6%, 2016-cı ildə 38,7%, 2017-ci ildə 37,5% olmuşdur. Ümumilikdə isə nominal qiymətlərlə müqayisə etdikdə, xidmət sferasında 2016-cı ildə 7,45% və 2017-ci ildə 12,52% artım müəyyən edilmişdir. Real qiymətlərlə müqayisədə isə 2016-cı ildə 0,8% və 2017-ci ildə 3,5% artım olub. Statistik göstəricilərə əsasən, ölkəmizdə iqtisadiyyatda xidmət sferasında yaranmış ÜDM-un əvvəlki illərin eyni dövrünə nisbətən artım sürəti bu cür təşkil etmişdir: 2014-cü ildə 107,6%, 2015-ci ildə 104,4%, 2016-cı ildə 99,2%, 2017-ci ildə 103,5%.

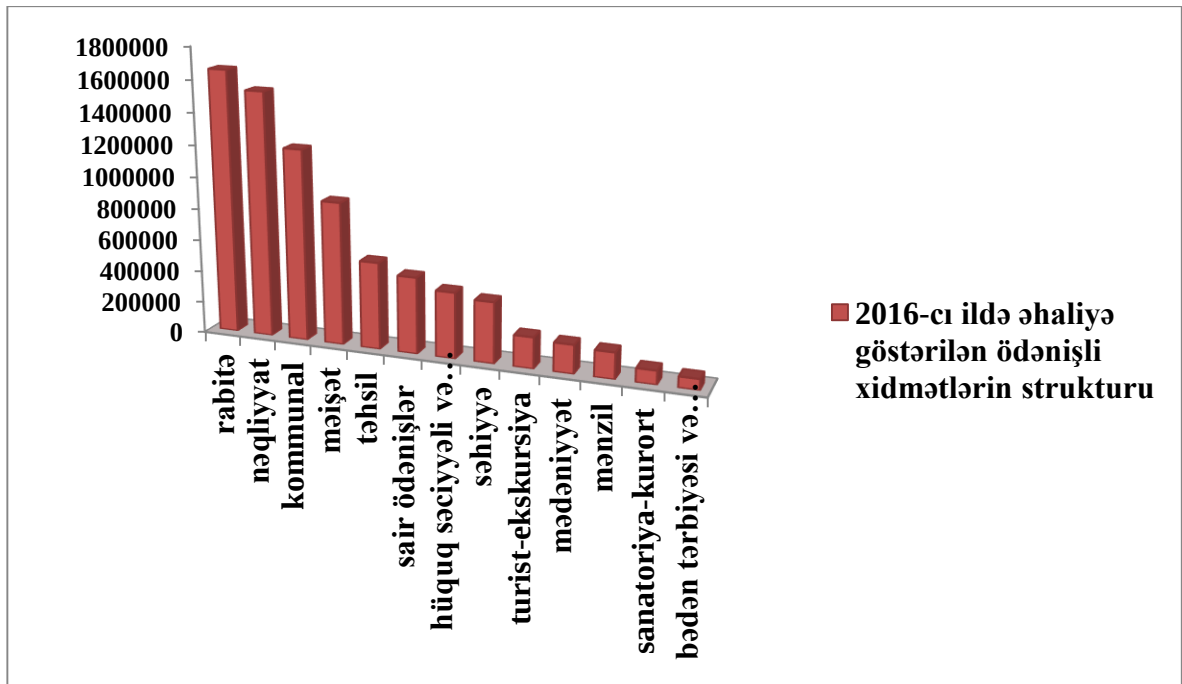
Bildirilməlidir ki, 2013-cü ildə Azərbaycanda xidmət sektorunda 49% məşğul əhali çalışırdı. Statistik hesabatlarla görə, 2016-cı il üzrə iqtisadi sektorda 4759,9 min nəfər məşğul əhali qeydə alınmışdır. Bu göstəricinin tərkibində 343,8 min nəfər tikintidə, 198,4 min nəfər nəqliyyat və anbar təsərrüfatında, 68,4 min nəfər turizmdə, 68,4 min nəfər peşə və elmi fəaliyyətdə, 374, 8 min nəfər təhsildə, 185,6 min nəfər səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsində, 77,4 min nəfər istirahət və incəsənət sahəsində, 61,2 min nəfər informatika və rabitə, 27,1 min nəfər maliyyə və sığorta fəaliyyətində çalışan məşğul əhəlinin payı vardır. [www: 28]

Ölkəmizdə pullu xidmətlər getdikcə artır. Belə ki, elm, texnika, texnologiyanın inkişafı, baş verən yeniliklər, mədəniyyətlərin nisbətən dəyişməsi, müasir bilik və bacarıqların tətbiqi, mütəxəssislərin yetişdirilməsi, dünya standartlarına inteqrasiya

ödənişli xidmətlərin yaranmasına səbəb olur. Tədqiqat və təhlillər nəticəsində məlum olur ki, ölkəmizdə illər keçdikcə fərqli xidmət sektorlarında pullu sahələrin həcmi artır. Pullu xidmətlərin ölkə üzrə strukturuna nəzər salaq:

Qrafik 2.1.

2016-cı ildə əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin strukturu

*Mənbə: <https://www.azstat.org/MESearch/details>. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.

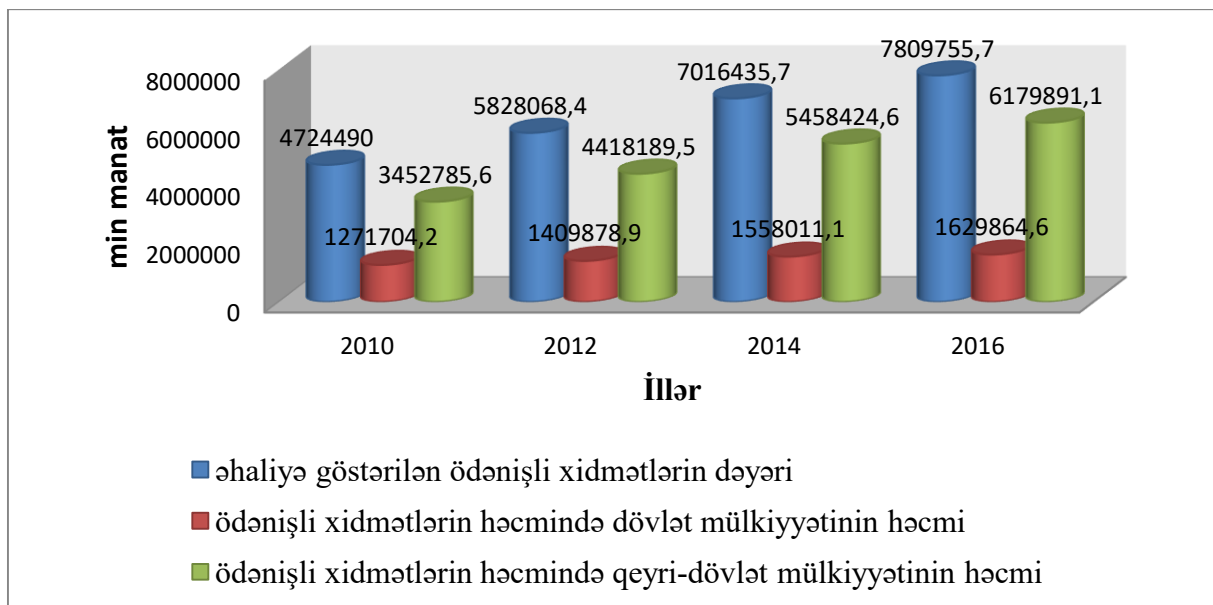
Qrafik 2.1-də 2016-cı il ərzində ölkədə əhaliyə göstərilən ödənişli xidmət sektorlarının strukturu əks olunmuşdur. Aydın olur ki, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər arasında ən çox dəyər rabitənin, daha sonra isə nəqliyyat, kommunal, məişətin payına düşür. Ən az isə bədən tərbiyəsi və idman sahəsində özünü göstərir. Belə ki, il ərzində ödənişli xidmətlərin həcmi rabitə xidmətində 1655668,2 manat, nəqliyyatda 1538521,9 manat, kommunalda 1202702,4 manat, məişətdə isə 896486,8 manat kimi olmuşdur. Müvafiq olaraq, təhsildə 546682,9 manat, sair ödənişlərdə 480373,1 manat, hüquqi səciyyəli və bank xidmətlərində 413917,1 manat, səhiyyədə 382678 manat, turist-ekskursiyada 195243,9 manat, mədəniyyətdə 179624,4 manat, mənzildə 164004,9 manat olmuşdur. Sanatoriya-kurort ilə bədən tərbiyəsi və idman sahələrində isə müvafiq olaraq, 85907,3 manatla 67944,9 manat təşkil edir. Nəzərə alınmalıdır ki, bu göstəricilər illər üzrə artaraq strukturunu dəyişmişdir. Məsələn,

ödənişli rabitə xidmətinin strukturu 2014-cü ildə 809696,7 manat idisə, 2015-ci ildə 863114,6 manat olubdur; bədən tərbiyəsi və idman xidmətində isə 2014-cü ildə 58938,1 manat, 2015-ci ildə 64537,2 manat olmuşdur.

Məlumdur ki, əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin dəyəri ilbəil artır. Bu xidmətlərin həcmində həm dövlət, həm də dövlət mülkiyyətinin rolu vardır.

Qrafik 2.2.

Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin dəyəri

*Mənbə: <https://www.azstat.org/MESearch/details>. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.

Yuxarıdakı qrafikdə illər ərzində Azərbaycan Respublikasında əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlərin cəmi dəyəri və onun tərkibindəki dövlət və qeyri-dövlət mülkiyyətinin həcmi təsvir olunmuşdur. Qrafik 2.2-dən aydın görünür ki, qeyd olunan istənilən il ərzində ödənişli xidmətlərin həcmində qeyri-dövlət mülkiyyəti, yəni yaşıl hissə üstünlük təşkil etmişdir. Qrafikə əsasən ödənişli xidmətlərin ümumi dəyəri, yəni göy hissə illər üzrə artaraq 2010-cu ildə 4724490 manat, 2012-ci ildə 5828068,4 manat, 2014-cü ildə 7016435,7 manat və ən yüksək göstəricisi 2016-cı ildə 7809755,7 manat olmuşdur. Həmin ildə müvafiq olaraq, dövlət mülkiyyətinin həcmi, yəni qırmızı hissə 1629864,6 manat, qeyri dövlət mülkiyyəti isə 6179891,1 manat təşkil etmişdir. Aparılan islahatlar, görülən işlər sayəsində illər ərzində ödənişli xidmətlərin dəyəri artır. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, hüquqi şəxslər

tərəfindən göstərilən pulu xidmətlərin dəyəri 2014-cü ildə 5172420,9 manat idisə, 2016-cı ildə 5677375,6 manat, həmçinin fiziki şəxslər tərəfindən edilən pullu xidmətlərin dəyəri 2014-cü ildə 1844014,8 manat və 2016-cı ildə 2132380,1manat olmuşdur.

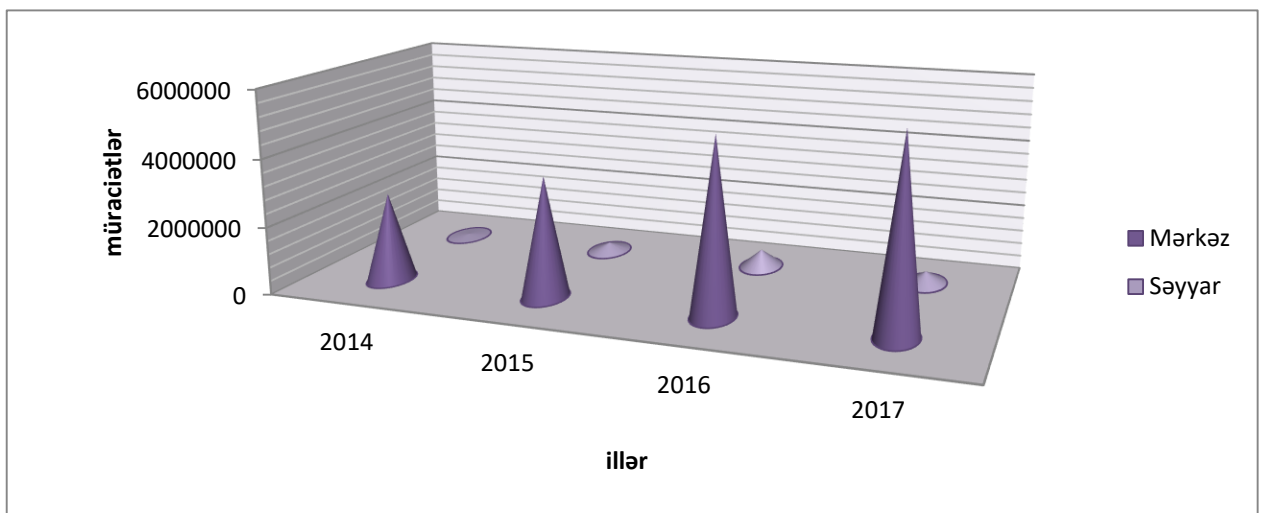
Ölkəmizdə xidmət prosesinin inkişafının, bu sahə üzrə göstərilən diqqət və qayğının əsas nümunəsi yaradılan “Asan xidmət” mərkəzləridir. “Asan xidmət” mərkəzləri İlham Əliyevin 2012-ci il 13 iyul tarixli 685 nömrəli Fərmanına əsasən yaradılmışdır və onlar dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərin vahid əlaqələndirilmiş formada təşkili və tətbiqini reallaşdıran qurumlardır. “Asan xidmət” mərkəzlərinin fəaliyyəti sayəsində vətəndaşlara edilən xidmətlərdən başqa, insanların əlavə xərc və vaxt itkilərinin azalması, xidmət zamanı əhaliyə nəzakətli, etik davranış tərzində münasibətin göstərilməsi, korrupsiya hallarının aradan qaldırılması, elektron xidmətlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, eləcə də dövlət qurumlarına etimadın güclənməsi və başqa istiqamətlər şəffaflyq, operativlik, etibarlılyq prinsipləri əsasında həyata keçirilir.

Bu mərkəzlər düzgün, məsuliyyətli mövqeyi və nailiyyətləri hesabına ölkə vətəndaşlarının hörmət və etimadını qazanmışdır. Vətəndaşlara göstərdiyi xidmət səviyyəsinə görə 2013-cü ildə “Uğur 2013”, “NETTY 2013” və 2015-ci ildə BMT-nin mükafatına, beynəlxalq dərəcəli sertifikatla layiq görülmüşdür. “Asan xidmət” mərkəzləri paytaxtdan əlavə, Sumqayıt, Quba, Gəncə, Bərdə, Masallı, Qəbələ, Sabirabad kimi şəhərlərdə də fəaliyyətini həyata keçirir. Bu mərkəzlərin xidmətləri çoxşaxəli və genişdir. Xidmətlərə notariat fəaliyyət, hərbi qeydiyyat, lisenziyaların verilməsi, əmək pensiyalarının təyin edilməsi, şəxsiyyət vəsiqələrinin ilə ümumvətəndaş pasportlarının, eləcə də sürücülük vəsiqəsinin verilməsi və yenilənməsi, miqarasiya və turizm xidmətləri, gömrük xidmətləri, arxiv arayışlarının verilməsi, funksional yardımçı xidmətlər və s. mühüm işlər daxildir. Bu gün “Asan xidmət” göstərdiyi xidmətlərdən əlavə peşəkar gənc kadrların formalaşması üçün, həm də bir təcrübə məktəbidir. Karyerasına ilk addımlar atan könüllü gənclər burada çalışmaqla öz bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirirlər. Burada onlayn xidmətlər göstərilərək kommunal cərimə rüsum və digər ödənişlərin rahat həyata keçirilməsi də

təmin edilir. Mərkəzdə 108 Çağrı mərkəzinin mövcudluğu sayəsində edilən xidmətlər barədə vətəndaşlar ora yaxınlaşmadan, vaxt itirmədən operativ şəkildə məlumat əldə edə bilirlər. Bütün bunlardan əlavə, mərkəzlərdə vətəndaşların məmnunluğunu artırmaq məqsədilə xidmətlərlə bağlı şikayət, irad və təklifləri bildirmək üçün sərbəst, etibarlı imkanlar yaradılmışdır. [www: 29]

Qrafik 2.3.

Mərkəz və Səyyar xidmət üzrə müraciətlərin illər üzrə həcmi

*Mənbə: <http://vxida.gov.az/statistics/>. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Qrafik 2.3-də “Asan xidmət” mərkəzlərinə olan müraciətlərin mərkəz və səyyar xidmət üzrə payı təsvir olunmuşdur. Daha az müraciət sayının səyyar xidmət üzrə olduğunu görürük. Qeyd edək ki, bu xidmətlər əhalinin istifadəsinə müəyyən zaman intervalında verilən səyyar “Asan xidmət” avtobusları və qatar hesabına həyata keçirilir. Məsələn, Sabirabad, Qəbələ, Gəncə və başqa ərazilərdə xidmət məntəqəsi təyin olunur və əhalinin müraciəti üzrə xidmətləri təşkil edir. Səyyar xidmətlər üzrə müraciət sayı 2014-cü ildə 65867, 2015-ci ildə 259863, ən yüksək göstəricisi 2016-cı ildə 532396, 2017-ci ildə isə 367522 olmuşdur. Mərkəz xidmətlər üzrə müraciətlər isə “Asan Xidmət”in paytaxtdakı və bölgələrdə olan mərkəzlər hesabına reallaşdırılır və qrafikdən də göründüyü kimi müraciətlər üstünlük təşkil edərək ilbəil artır. Bu xidmətlər üzrə müraciətlər 2014-cü ildə 2628683, 2015-ci ildə 3569503, 2016-cı ildə 5143807, 2017-ci ildə isə 5653922 olmuşdur. Əlavə edilməlidir ki, əsas xidmətlər üzrə müraciətlərin sayı 80%-dən artıqdır. Müəyyən

olunmuşdur ki, ölkə üzrə ümumi müraciətlərin əksər payı, yəni 15,79%-i Sumqayıtın, daha sonra isə 11,39%-lə Gəncənin payına düşür.

2.2 Pullu xidmət sahələri və onların islahatlar şəraitində təhlili

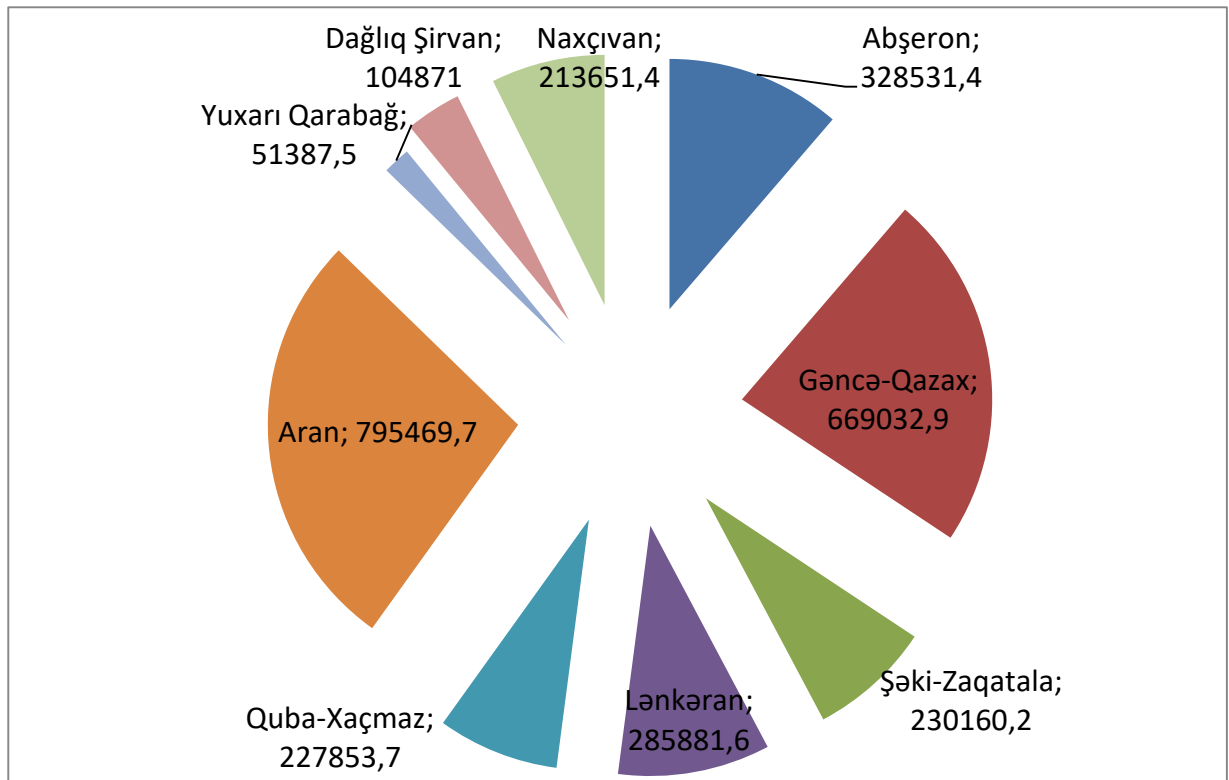
İslahatlar şəraiti xidmət sektorunda keyfiyyətin artırılması və peşəkar fəaliyyətin güclənməsində vacib yer tutur. Dövlətimizdə görülən işlər, aparılan islahatlar, həyata keçirilən tədbirlər xidmət sferasının inkişafını sürətləndirir, onun gələcək fəaliyyətinə inam və etibarını artırır. İslahatlara aid işlər ictimaiyyətə xidmət göstərən sektorların güclü tərəqqisinə yol açır, müsbət istiqamətləri isə işıqlandırır. Bu proseslər xidmətin istənilən növünün əhəmiyyətli komponentlərini üzə çıxarır, problemlə halların azalmasına səbəb olur və sektorların xidmət səviyyələrini, iş prinsiplərini təkmilləşdirir. Eyni zamanda islahatlar vasitəsilə xidmət sahələrində nəzərdə tutulan məqsəd və hədəflər üzrə inkişaf perspektivi möhkəmləndirilir.

Xidmətlərin rəngarəngliyi, çoxçeşidliyi onların ödənişli və ya ödənişsiz fəaliyyət göstərməsinə də təsir edir. Danılmazdır ki, günü gündən inkişaf edən, qlobal dəyişikliklərə məruz qalan sektorlarda pullu xidmətlərin artması daha çox müşahidə olunur. ETT-in uğurları, bahalı texnoloji avadanlıqlar, müasir yeniliklər xidmətlərin əksəriyyətinin pullu olmasını zəruriləşdirir. Günbəgün dəyişən dövrümüzdə xidmətlərin zamanın tələblərinə müvafiq yeniliklərə, İKT sahəsindəki qlobal dəyişikliklərə, modernləşdirilməyə məruz qalmasının şahidi oluruq. Xidmət sahələrinə diqqətin ayrılması, hüquqi dəstəyin olması, sektorların təhlükəsizliyinin müdafiəsi, yüksək texnologiyaların tətbiqi, müasir cihaz və avadanlıqların istehsalı və satışı, elektron imkanların genişləndirilməsi, yeni biliklərin formalaşması xidmət sferasının inkişafına şərait yaradır. Bunlar isə öz növbəsində xidmət sahələrində demokratiklik, qabaqcıllıq prinsiplərini işıqlandırır, peşəkarlıqla öyrədilən biliklərin keyfiyyətini artırır, ixtisaslı kadrlara və mütəxəssislərə olan tələbatın ödənilməsinə gücləndirir. Yeni informasiya cəmiyyəti formalaşdırmaq və dünya standartları ilə ayaqlaşmaq xidmət sferasında dəyişik sahələrin inkişafını bir-birinə zəncirvari bağlayır. Bütün bu proseslər isə həm dünyada, həm də Azərbaycanda xidmətlərin əsasən ödənişli

fəaliyyət göstərməsinə zərurət yaradır. Bu baxımdan, ölkədə pullu xidmətlər bazarı yaranmışdır. Ölkəmizdə iqtisadi rayonlar üzrə pullu xidmətlərin həcmi də fərqlidir. Aşağıdakı qrafikdə bu öz əksini tapmışdır:

Qrafik 2.4

İqtisadi rayonlar üzrə 2016-cı ildə əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin dəyəri

*Mənbə: <https://www.stat.gov.az/menu/13/>. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

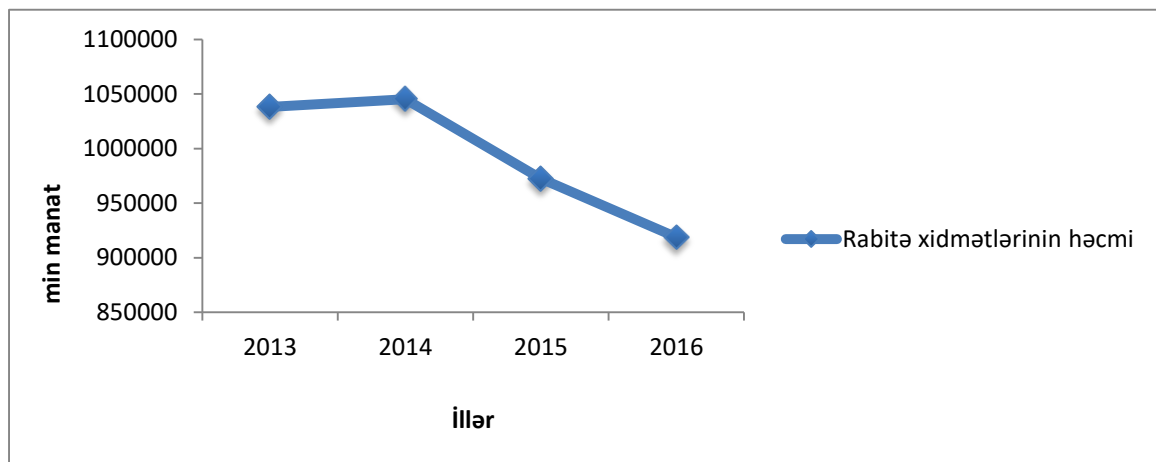
Qrafik 2.4-də ölkəmizdə iqtisadi rayonlar üzrə pullu xidmətlərin 2016-cı ilə görə ümumi dəyəri əks olunmuşdur. Ümumilikdə, 2016-cı il üzrə ölkədə ödənişli xidmətlərin dəyəri 7809755,7 manat olub ki, bu da əvvəlki illərdən yuxarı, yəni 2014-cü ildə 7016435,7 və 2015-ci ildə 7462765,2 manatdan artıq göstərici təşkil etmişdir. Cədvəldən görünür ki, 2016-cı ildə ödənişli xidmətlərin ən yüksək həcmi 795469,7 manat olmaqla Aran, daha sonra Gəncə-Qazax, Lənkəran, ən aşağı isə 51387,5 manatla Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunda olub. Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunun bir hissəsinin işğal altında olması zəif göstəriciyə səbəb olur. Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda da eyni səbəb üzündən göstərici 0-dır. Həmçinin qeyd olunmalıdır ki,

paytaxt Bakı şəhəri üzrə pullu xidmətlərin həcmi 2016-cı ildə 4902916,4 manat olmuşdur ki, bu da digər iqtisadi rayonların göstərcilərindən çox yüksəkdir.

Müasir informasiya cəmiyyətin formalaşmasında, digər sektorların inkişafında informasiya və rabitə xidmətləri əvəzsiz rol oynayır. Poçt xidmətlərinin güclənməsi, radio və tv, telefon, kuryer xidmətləri, kompyuterlərin istifadəsinin artırılması, onlayn ödəmə xidmətləri, mobil operatorların və provayderlərin xidmətləri, elektron xidmətlərin inkişafı və s. onların əsas tərkib hissələridir. İKT xidmətlərinin inkişafı, bu sahədə ixtisaslı kadrların hazırlanması, məlumat azadlığının olması, internetdən sərbəst istifadə, elektron xidmətlərinin geniş yayılması, bu sektor üzrə müasir bilik və bacarıqların tətbiqi, mütəxəssislərin yetişdirilməsi məlum sferanın dünya standartlarına inteqrasiyasına kömək edir. Ölkəmizdə rabitə xidmətlərinin həcminə aşağıdakı qrafikdə baxaq:

Qrafik 2.5.

Rabitə xidmətlərinin illər üzrə həcmi

*Mənbə: <https://www.stat.gov.az/menu/13/> Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.

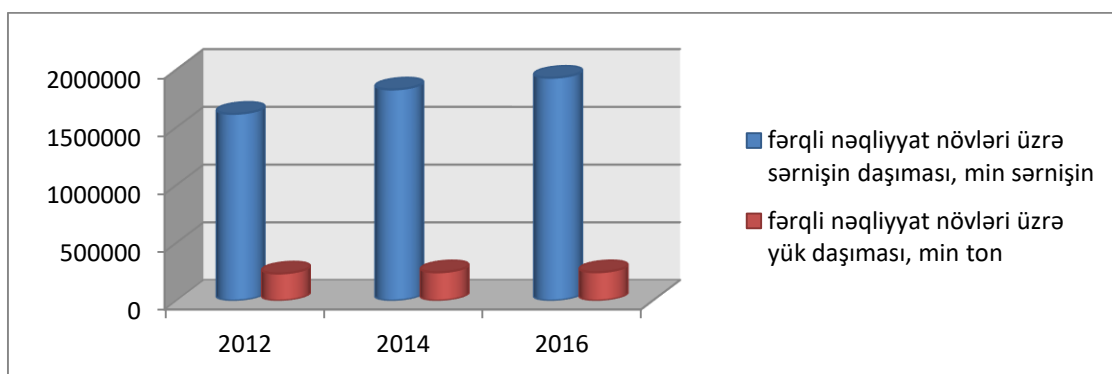
Qrafik 2.5-də 2013-2016-cı illər üzrə əhaliyə göstərilən rabitə xidmətlərinin cəmi həcmi təsvir olunmuşdur. İllər üzrə göstərici 2013-cü ildə 1038048 manat, 2014-cü ildə 1045362 manat, 2015-ci ildə 972392 manat, 2016-cı ildə 918726 manat olmuşdur. Qrafikdən də göründüyü kimi ən yüksək göstərici 2014-cü ilə aiddir. Həmin ildə mobil telefon rabitəsi xidməti 882703 manat, radio, tv, peyk xidməti 13284 manat, internet 46323manat olmuşdur. Əlavə edilsin ki, illər üzrə internet

xidmətlərinin həcmi getdikcə artır, 2015-ci ildə 47403 manat, 2016-cı ildə isə 52625 manatdır. Şəhərlərarası və ya beynəlxalq telefon xidmətləri əgər 2014-cü ildə 12315 manat idisə, 2016-cı ildə 9133 manat olub, həmçinin kənd və şəhərarası telefon xidməti isə 2014-cü ildə 44019, 2016-cı ildə isə 45675 manat olmuşdur. Həmçinin poçt xidmətləri göstərən poçt şöbələri 2014-cü ildə 1616 və 2016-cı ildə 1658 təşkil etmişdir.

İqtisadiyyatın digər xidmət sektorları kimi nəqliyyat sahəsi də cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin ilkin tələbatını təmin edən pullu xidmət növüdür. Bu xidmət sahələrinin inkişafı nəqliyyatda təhlükəsizliyin təmin edilməsi, sektorda vergiqoyma, investisiya, texniki və qiymət nəzarəti fəaliyyətlərinin tətbiqini tənzimləyən siyasətin olması, onun inkişafına dair hədəf proqramlarının işlənilib hazırlanması, nəqliyyat növləri üzrə rəqabətin tənzimlənməsi, adı çəkilən sektor üzrə vahid informasiya məkanının yaranması, daha sonra qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi, nəqliyyat vasitələrinin və onların cihazlarının qiymətinin ucuzlaşdırılması, eləcə də, beynəlxalq əməkdaşlığın yaradılması, tranzit potensialının çoxaldılması, fiziki cəhətdən çatışmazlığı olan insanların nəqliyyat xidmətlərindən istifadə imkanının nəzərə alınması kimi amillərdən asılıdır.

Qrafik 2.6.

Fərqli nəqliyyat növləri üzrə sərnəşin və yükdaşımaları

*Mənbə: <https://www.stat.gov.az/menu/13/> Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Qrafik 2.6-dan aydın olur ki, illər üzrə ayrı-ayrı nəqliyyat vasitələri üzrə daşımaları həyata keçirərkən sərnəşin daşımaları daha üstünlük təşkil etmişdir. Odur ki,

2012-ci ildə 1617339, 2013-cü ildə 1828324 və 2016-cı ildə 1929685 sərnişin olaraq illər üzrə artmışdır. 2016-cı il üçün sərnişin daşımada avtobus xidmətləri üzrə 1642587, taksi 65604, metro 217516, dəniz 20, hava 1980, dəmiryolu 1978 sərnişin olmuşdur. Yük daşımaları isə illərə görə artsa da sərnişin daşıma ilə müqayisə də azlıq təşkil edir, yəni ki, 2012-ci ildə 234641, 2014-cü ildə 244837 və 2016-cı ildə 245403 ton olmuşdur. 2016-cı ildə yük daşımalarında dəmiryolu üzrə 19272, hava 160, dəniz 5807, boru kəməri 63685, neft kəməri 48258, qaz kəməri 15427, avtomobil 156479 ton təşkil etmişdir.

Əlavə olunsun ki, nəqliyyat vasitələrinin sayı 2015-ci ildə 1322610 və 2016-cı ildə 1330551 ədəd olubdur. Avtomobil yollarının uzunluğu 2013-cü ildə 19002 km, 2016-cı ildə isə 19016 km müəyyənənmişdir. Bunlardan respublika əhəmiyyətli 4659,0 km və yerli əhəmiyyətli 14357 km təşkil etmişdir. Metro stansiyalarının sayı 2015-ci ildə 23, 2016-cı ildə 25 ədəd və yol uzunluğu isə 36,6 km olmuşdur.

Respublikamızda müasir iqtisadi şəraitdə maliyyə xidmətinin əhatə dairəsi getdikcə böyüyür. Ölkəmizdə bank sisteminin, kapital mövqeyinin güclənməsi, maliyyə xidmətləri sahəsində korporativ idarəetmənin və xidmətlərin yaxşı səviyyədə olması, sığorta bazarının inkişafı, alternativ bankçılıq sisteminin və informasiya tutumluluğunun artması, sağlam risk idarəetmənin icrası, maliyyə vasitəçiləri üçün əlverişli şəraitin yaradılması, maliyyə savadlılığının artması, maliyyə sektorunda çalışan kadrların ixtisaslarının dərinləşdirilməsi, nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi, investorların və emitentlərin aktivliyinin artması şəffaf, səmərəli dayanıqlı maliyyə xidmətlərinin əsas təməl göstəricilərindəndir.

Statistik göstəricilərə əsaslanaraq, qeyd etmək lazımdır ki, 2015-ci ildə iqtisadiyyatda nəqliyyat sahəsi üzrə çalışan müəssisələrin mənfəəti 186,8 milyon manat, rabitə üzrə 364,3 milyon manat, mehmanxana və restoran xidməti göstərənlərin mənfəəti 20 milyon manat, habelə, təhsil, səhiyyə, kommunal, sosial xidmətlər üzrə 594,7 milyon manat, ticarət üzrə müəssisələrin mənfəəti isə 202,9 milyon manat olmuşdur. Lakin aşağıda təsvir olunmuş cədvəldə illər üzrə ölkəmizdə olan maliyyə və sığorta fəaliyyəti üzrə çalışan müəssisələrin mənfəəti, gəliri, zərəri və s. əks olunmuşdur. Nəticəyə nəzər salaq:

Cədvəl 2.1.

Maliyyə xidmətlərinin 2013-2015-ci illərə aid göstəriciləri

Göstərici	Maliyyə və sığorta xidməti göstərən təşkilat və müəssisələrin mənfəəti mln manat	Maliyyə və sığorta xidməti göstərən təşkilat və müəssisələrin zərəri mln manat	Sığorta ödənişləri min manat	Sığorta müəssisələrinin cəmi gəliri min manat	Sığorta müəssisələrinin cəmi xərci min manat	Kredit qoyuluşu mln manat
2013	377,4	10,8	135623,6	0,0	383281,7	15422,9
2014	441,1	27,4	171728,3	506529,2	434792,0	18542,6
2015	368,6	466,8	184064,0	660032,4	515870,3	21730,4

*Mənbə: <https://www.stat.gov.az/menu/13/>. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

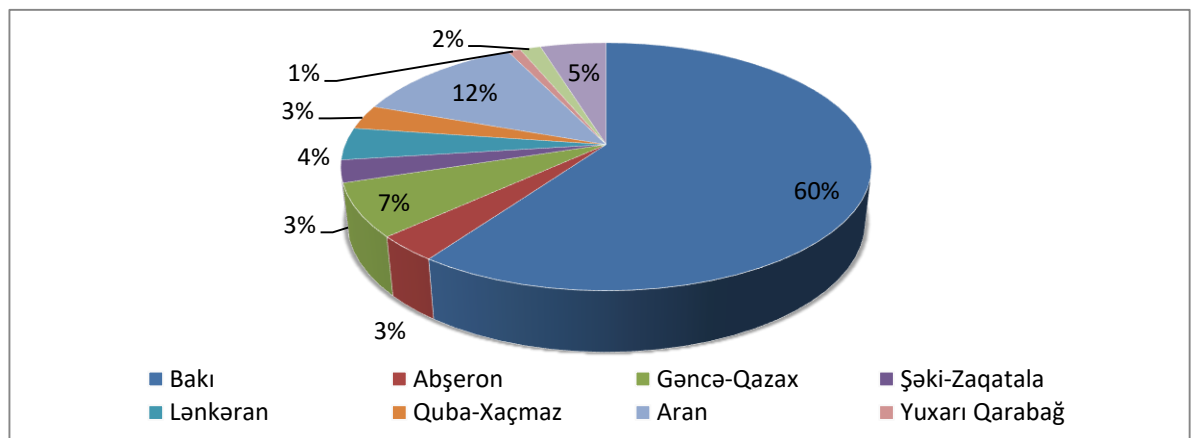
Cədvəl 2.1-də ölkədə 2013-2015-ci illər üzrə maliyyə və sığorta xidmətlərinin fərqli göstəriciləri əks olunmuşdur. Bu xidmətləri reallaşdıran müəssisələrin mənfəəti ən yüksək 2014-cü ildə, zərəri isə 2015-ci ildə olmuşdur. Sığorta ödənişlərinin göstəricisi isə ən yüksək 2015-ci ildədir. Həmin ödənişlərin icbari sığorta üzrə payı 2014-cü ildə 49635,8,2 min manat, könüllü sığorta isə 122092,5 min manat olmuşdur. 2015-ci ildə 54145,8 min manat icbari sığorta, 129918,2 min manat isə könüllü sığortada olmuşdur. Həmçinin sığorta haqlarının cəmi dəyəri 2015-ci il üçün 481452,6 mln manat təşkil etmişdir. Sığorta müəssisələrinin gəliri və zərəri 2015-ci ildə yüksək göstərici almışdır. Kredit qoyuluşları isə 2015-ci ildə 21730,4 mln manat olub yüksək nəticə təşkil etmişdir.

Məişət xidmətləri böyük əhatə dairəsinə malik olan və iqtisadiyyatın əsas sahələrindəndir. Dövlətimizdə məişət xidmətlərinin inkişafı üzrə ciddi islahatlar aparılır. Məişət xidmətlərinin çoxsaylı növləri var və əsasən insanların istək və sifarişi əsasında istifadə olunaraq artırılır. Bu yanaşmadan, insanların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə onların xidmət səviyyəsi təkmilləşdirilir. Məişət xidmətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar: geyim əşyalarının tikilişi və təmiri, onların həm kimyəvi, həm də quru təmizlənməsi, parçaların boyanılması, təmizlik işləri (müəssisələrin, evlər), məişət avadanlıqları hissələrinin təmiri, foto xidmətləri,

güzəllik salonları və bərbərxanalar, təsərrüfat avadanlıqları həmçinin mebellərin təmiri və yenilənməsi, xalça və döşək vasitələrinin istehsalı ilə bərpası, məişət cihazlarının hazırlanması ilə təmiri və başqaları.

Qrafik 2.7.

2016-cı ildə İqtisadi rayonlarda əhaliyə göstərilən məişət xidmətlərinin həcmi

*Mənbə: <https://www.azstat.org/MESearch/search?departament=27&lang=az>. Azərbaycan

Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

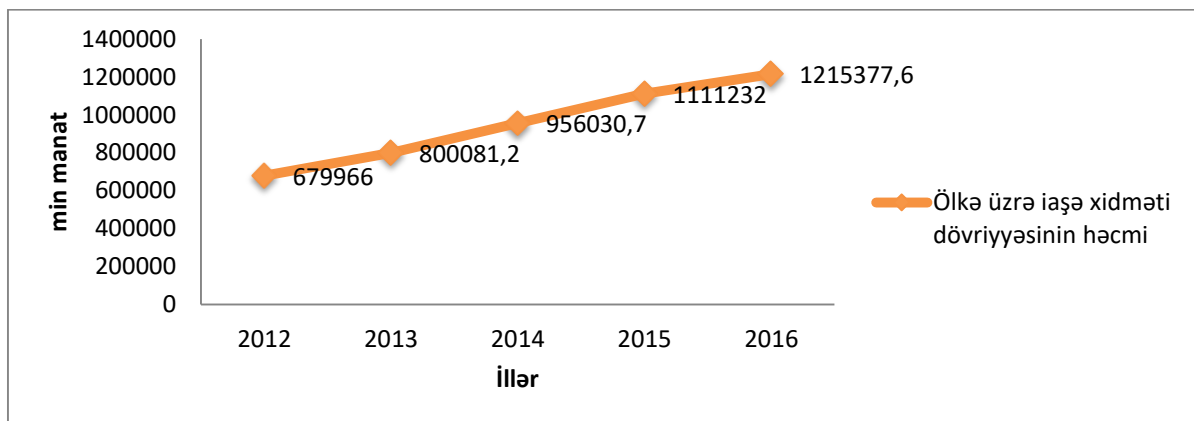
Qrafik 2.7-də ölkəmizdə 2016-cı il üçün iqtisadi rayonlar üzrə göstərilən məişət xidmətinin həcmi əks olunmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, 2016-cı il ərzində əhaliyə göstərilən bu xidmətlərin həcmi ölkə üzrə 896486,8 manat olmuşdur. Cədvəldən də göründüyü kimi xidmətlərin əsas hissəsi paytaxt Bakıya aiddir və dəyəri 536414,5 manat olmuşdur. Müvafiq olaraq, Abşeron iqtisadi rayonunda 30033,2 manat, Gəncə-Qazaxda 62073,9 manat, Şəki-Zaqatalada 25998,0 manat, Lənkəranda 37802,7 manat, Quba-Xaçmaz üçün 28658,7 manat, Aran üçün 111027,6 manat, Yuxarı Qarabağda 8247,1 manat, Dağlıq Şirvanda 13506 manat və Naxçıvan iqtisadi rayonunda 42725,1 manat qeydə alınmışdır. Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunun əksər hissəsinin işğal altında olması səbəbilə ən az göstərici burada qeydə alınır. Eyni zamanda qeyd edək ki, 2016-cı ildə ölkədə göstərilən məişət xidmətlərinin ayrı-ayrı növlərində həcmə dəyəri dəyişir. Məsələn, maşın və cihaz təmiri xidmətlərində 68133 manat; tikib, xəz, toxuculuq xidmətlərində 12550,8 manat; mebel avadanlıqlarının hazırlanması və təmiri üzrə 1793 manat; mənzillərin təmir və

tikintisi üzrə 40341,9 manat; bərbərxana xidmətləri üzrə 67236,5 manat və s. olmuşdur.

Ölkəmizdə iaşə xidmətlərində də islahatlar həyata keçirilir və inkişaf gücləndirilir. İaşə xidmətləri kimi tikilən obyektlərdə, xüsusilə də yeməxanalar, çayxanalar, bufetlər, mətbəxlərdə xidmətlər yenilənir və gücləndirilir.

Qrafik 2.8.

Ölkə üzrə iaşə xidməti dövriyyəsinin həcmi

*Mənbə: <https://www.azstat.org/MESearch/search?departament=28&lang=az>. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

İaşə xidmətlərinin inkişafına ölkəmizdə çox imkanlar yaradılmışdır. Qrafik 2.8-dən də görüldüyü kimi illər keçdikcə bu xidmətlərin dövriyyəsinin həcmi yüksəlir və ən yüksək göstərici 2016-cı ildədir. 2016-cı ildə Bakıda bu həcm 813376,5 manat olmuşdur. Aran iqtisadi rayonunda 113997 manat, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda 64862 manat, Naxçıvan iqtisadi rayonunda isə 56125,4 manat olmuşdur. Həmin il ərzində iaşə dövriyyəsində dövlət mülkiyyətinin həcmi 15,6 mln manat, qeyri-dövlət mülkiyyətinin isə 1199,8 mln manat olmuşdur.

Turizm xidməti müasir dövrdə dünyada sosial-iqtisadi əlaqələri tənzimləyən, müxtəlif ölkə və xalqlar arasında qarşılıqlı münasibət ilə biznes maraqları yaradan sahədir. ETT-in güclənməsi səbəbilə bu gün dövlətimizdə turizm sektorunda xidmətlər avtomatlaşdırılır, yeni texnologiya tətbiq olunur, həmçinin bununla belə, ən çox işçi qüvvəsini qəbul edən sahə kimi seçilir. O, əhalinin istirahət, mənəvi rahatlıq,

səyahət tələbatını ödəyən, sağlamlıq və mədəniyyətinin qorunmasını təmin edən sektordur. Ölkəmizdə turizmin inkişafı məqsədilə peşəkar kadrların hazırlığı, elm reklam-informasiya təminatının gücləndirilməsi, milli turizm məhsullarının dünyaya tanıtılması və qorunması, turizm məkanlarında çoxsaylı iş yerlərinin açılması və s. respublikamızın coğrafi mövqeyi, təbiətin gözəlliyi, milli-mədəni və təbii irsinin zənginliyi ilə sıx bağlıdır.

2018-ci ilin tək yanvar ayında ölkəyə gələnlərin sayı 186,2 min olubdur və onların əksəriyyəti Rusiya, Gürcüstan, Türkiyə, BƏƏ vətəndaşlarıdır. Bu ilin yanvar ayında MDB ölkələrindən gələn turistlərin sayı 67,3 min nəfər olmuşdur. Mehmanxana və ya bu tip obyektlərin sayı isə ilbəl artmaqdadır. Demək, ölkədə bu müəssisələrin ümumi sayı 2012-ci ildə 514, 2014-cü ildə 535, 2016-cı ildə 548 təşkil etmişdir. 2016-cı ildə ölkəmizə gələn və göndərilən turistlərin sayı 53999 olubdur. Lakin bu göstərici 2012-ci ildə 101431, 2014-cü ildə 92305 və 2015-ci ildə 61965 nəfər olmuşdur. [www: 28]

Ölkəmizdə ixrac prosesi gücləndikcə neft, qeyri-neft, ərzaq və ya qeyri-ərzaq məhsulları, məişət əşyalarının və s. ticarəti də yüksəlir. Xüsusilə də, nəqliyyat, İKT xidmətlərinin inkişafı ticarət xidmətlərinin də irəliləyişinə önəmli imkanlar yaratmışdır. Müasir dövrümüzdə elektron xidmətlərin artırılması, həmçinin onlayn ticarətin təkmilləşməsinə səbəb olur.

Tədqiqatlar göstərir ki, pərakəndə ticarət 2015-ci ildə 25721,1 və 2016-cı ildə 30190,3 manat təşkil etmişdir. 2016-cı ilə aid göstəricinin 16585523,6 manatı Bakının payına düşür. 2017-ci ilə aid pərakəndə ticarət dövriyyəsinin strukturunda qida məhsulları, içkilər 51%, geyim əşyaları 18%, mebel və elektrik malları 6%, avtomobil yanacağı 5% təşkil etmişdir. Yerli istehsal məhsullarının ölkə üzrə ümumi pərakəndə ticarət dövriyyəsi isə 2015-ci ildə 16165633,7 və 2016-cı ildə 18979188,5 manat olubdur. Eyni zamanda ölkəmizdə idxal məhsullarının dövriyyəsi 2016-cı ildə 11211151,4 manat təyin olunmuşdur ki, onun da 6981160,8 manatı Bakıya aiddir. [www: 25, 28] Beləliklə, aydın olur ki, islahatların həyata keçirilməsi illər keçdikcə fərqli sahələrdə pullu xidmətlərə olan tələbatı artırır və istənilən sahədə xidmət həcmi yüksəlir.

2.3 Pulsuz xidmət sahələri və islahatlar şəraitinin onlara təsiri

İslahatlar həm pullu, həm də pulsuz xidmət sahələrində tətbiq edilir. Ölkəmizdə əhaliyə göstərilən pulsuz xidmətlərə səhiyyə, təhsil və mədəniyyət sahəsindəki xidmətlər aiddir. Səhiyyəyə ölkəmizdə çox diqqət ayrılır və əsasən ödənişsiz xidmətlər göstərilir. Səhiyyə sahəsi üzrə nəzərəçarpan islahatlar tətbiq edilir. Bu xidmətlərin təşkili, səhiyyə proqramlarının hazırlanması, tibb müəssisələrində müasir müalicə müayinə üsullarının, yeni texnologiyaların tətbiqi tibbi, xidmətin keyfiyyətləndirilməsi, tibb işçilərinin peşəkar hazırlığı, əhalinin sağlamlığının qorunması, sağlamlıqla bağlı problemlərin həll yollarının araşdırılması, tədbirlərin keçirilməsi səhiyyə siyasətinin əsasını təşkil edir. Ümumilikdə 1993-cü ildən sonra ölkədə qeyd edilən sektor üzrə ciddi işlər görüldü. Bir sıra qanunlar qəbul edildi, obyektlərdə təmir və tikinti işləri aparıldı. Məlum sektor üzrə proqram və layihələrin reallaşması üçün iri məbləğli vəsaitlər ayrılmışdır. 1998-ci il tarixi üçün 49 Nöli fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında səhiyyə sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyası haqqında Əsasnamə”si qəbul edilib təsdiqlənmişdir.

Aparılan islahatlar sayəsində əhalinin sağlamlığının yoxlaması üçün müəyyən zamanlarda pulsuz müayinələr təşkil olunmuş və tibbi sığorta tədbirlərinin keçirilməsi, dərman məhsullarının sertifikatlaşdırılması, tibbi təhsildə ciddi dəyişikliklərin edilməsi əsas hədəflər olmuşdur. Xəstəxanalar, sanatoriyalar, təcili yardım obyektləri, dispanserlər, polinlinikalar, əczaçılıq müəssisələrində yenidənqurma işləri aparılmış, ən yeni standartlara müvafiq addımlar atılmışdır. Tibb işçilərinin daha da ixtisaslaşması üçün xaricdə təhsil və kurs ilə proqramların təşkil olunması halları gücləndirilmişdir. Bundan əlavə, səhiyyə müəssisələrində, laboratoriyalarda sanitariya və bioloji təhlükəsizlik normalarının qorunulması, yoluxma təhlükəsi olan viruslara qarşı tədbirlərin gücləndirilməsi, tibbi ləvazimatların gigiyena qaydalarının qorunulması, xəstələrə qayğı ilə yardım edilməsi və s. lazımlı məqsədlər olmuşdur.

Əhali arasında yoluxucu xəstəliklərinin azaldılması istiqamətində geniş tədbirlərinin keçirilməsi, epidemioloji sabitliyi qorumaq üçün “Yoluxucu

xəstəliklərin immunoprofilaktikasına dair Tədbirlər Proqramı” təsdiq edilmişdir. Böyrək xəstəliyi olan insanlarda böyrək köçürülməsi əməliyyatlarının və müalicələrin keyfiyyətli, dəqiq aparılması, ölümlərin azaldılmasında “2011-2015-ci illər üçün xroniki böyrək çatışmazlığı üzrə Tədbirlər Proqramı” nın böyük rolu olmuşdur. Şəkərli diabetdən əziyyət çəkən xəstələr üçün xidmətlərin göstərilməsində vacib işlər görülmüşdür. Bu tip xəstələr üçün lazım olan dərmanların gətirilməsi, profilaktik işlərin görülməsi, qeydiyyatı alınan insanların müalicəsi səbəbilə mühüm addımlar atılmış və “Şəkərli diabet xəstəliyinə tutulmuş şəxslərə dövlət qayğısı haqqında” qanun da qəbul edilmişdir. Vərəm xəstəliyinin diaqnostikas və müalicəsi üçün görülən işlər güclənmiş, vərəm xəstəxanaları və laboratoriyaları inşa edilmişdir. Təəssüf ki, onkoloji xəstəliklərin çoxaldığı bir dövrdə ölkəmizdə bu cür xəstələrin müalicəsinə kömək edilməsi məqsədilə yeni tibbi texnika və xüsusi preparatlarla təmin edilməsinə diqqət ayrılmışdır. Qan xəstəlikləri olan insanlar üçün qan xidməti gücləndirilmiş, donorluq halları artırılmışdır. Həmçinin “2011-2015-ci illər üçün qanın, qan komponentlərinin donorluğu və qan xidmətlərinin inkişafına dair Tədbirlər Proqramı” qəbul edilmiş, bununla da yeni avadanlıqlardan istifadə halları və kompüterlərin çoxaldılması, qan banklarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi və s. istiqamətlərdə islahatlar edilmişdir. Doğuş proseslərində, hamiləlik müddətində ana və uşaq ölümlərinin aradan qaldırılması, onların sağlamlığının qorunması üçün xüsusi uşaq xəstəxanaları, doğum evləri tikilmiş, ən yaxşı şərait yaradılmış, perinatal müəssisələr inşa edilmiş, habelə “Elektron sağlamlıq kartları” yaradılmışdır. [www: 26]

Qeyd edilməlidir ki, ölkəmizdə əhəlinin rahat müayinəsi üçün müxtəlif imkanlar yaradılmışdır. Fərqli zaman müddətlərində pulsuz müayinə xidmətləri göstərilmişdir. Belə ki, 2018-ci ildə “Azərbaycan Respublikası əhəlisinin tibbi müayinələrə keçirilməsi barədə” sərəncam təsdiq edilmişdir. Prezidentin təşəbbüsü ilə Sərəncama əsasən, 12 fevral-12 may 2018-ci il tarixində əhəliyə tibbi müayinələr təşkil edilmişdir. Bundan əlavə, 2016-cı ildə müayinə olunan əhəlinin sayı 3905,4 nəfər olmuşdur.

Son zamanlarda ATU-da bir sıra islahatlar keçirilir. Təhsilin keyfiyyətinin artması üçün mühüm işlər görülür, tələbələrə xarici mütəxəssislərlə görüş məqsədilə

konfrans və tədbirlər təşkil olunur. 2017-ci ildə 471 nəfər tələbə rezidenturaya qəbul olmuşdur. Rezidentlərin öz ixtisaslarını təkmilləşdirməsi səbəbilə qabaqcıl ölkələrdə xəstəxana və klinikalarda rotasiyaya göndərilirlər. Sevindirici haldır ki, plastik cərrah prof. V.Qələndərlinin yaratdığı “Süd vəzinin fasial-dəri fleb diaqnozlu daxili döş arteriyası cərrahiyyəsi: yeni flebin təsviri” adlı metodikası ABŞ-da Rui Fernandesin müəllifi olduğu dərsliyə salınmışdır.

2016-cı ildə dövlət büdcəsi tərəfindən səhiyyəyə ayrılan xərclərin həcmi 702,5 milyon manat təşkil etmişdir. Aşağıdakı cədvəldə tibb təhsili alan gənclərin, həkimlərin və tibbi müəssisələrin sayı göstərilmişdir:

Cədvəl 2.2.

Səhiyyədə əsas göstəricilər

Göstərici	Tibb ixtisasları üzrə ali təhsil müəssisələri tərəfindən hazırlanan kadrlar	Tibb ixtisasları üzrə orta-ixtisas təhsili müəssisələri tərəfindən hazırlanan kadrlar	Xəstəxana müəssisələrinin sayı	Ambulatoriya-poliklinikaların sayı	Həkimlərin sayı (ilin əvvəli)
2014	1141	1531	553	1744	32756
2015	934	1553	566	1746	32458
2016	1010	1494	559	1750	32189

*Mənbə: <https://www.stat.gov.az/menu/13/>. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl 2.2-yə görə, ali təhsil müəssisələrində tibb təhsili alanlar 1010 nəfər olmuşdur və statistikaya əsasən, onların 463-ü müalicə işi, 142-i pediatriya, 162-i stomatologiya, 151-i əzcaçılıq üzrə hazırlanmış kadrlardır. 2015-ci ildə xəstəxanalar 566 ədəd olaraq yüksək nəticə göstərmişdir. Ambulator-poliklinikaların sayı 2016-cı ildə 1750, təcili tibbi yardım müəssisələri isə 79 ədəd olmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, tibbi yardım xidməti göstərilən əhəlinin sayı 2015-ci ildə 1590,4, 2016-cı ildə isə 1648,8 nəfər olmuşdur. Eyni zamanda bildirilməlidir ki, 2016-cı ildə tibb və əzcaçılıq üzrə tədqiqatçı sayı 2152 nəfər olubdur ki, bunun da 285-i elmlər doktoru və 1254-ü fəlsəfə doktorlarıdır.

Təhsilimiz əsasən pulsuz xidmətlərdən ibarətdir. Beləliklə, məktəbəqədər təhsil, dövlət bağçaları, dərş vəsaitləri ilə təmin olunma, peşə və orta ixtisas təhsili, dövlət sifarişli ali təhsil, bilik səviyyəsinin keyfiyyətinin ölçülməsi məqsədilə keçirilən monitorinqlər, şagirdlər üçün təşkil olunan bilik yarışmaları, olimpiadalar, eyni zamanda müəllimlərin işə qəbulu, müəllimlər arasında keçirilən müsabiqələr və s. dövlətimiz tərəfindən təşkil olunan pulsuz təhsil xidmətləridir.

Ölkəmizdə təhsil sferasında keçirilən islahatlar öz güclü təsirini keçən əsrin 90-cı illərinin sonundan özünü göstərir. Demək, bakalavriat və magistratura təhsili 1993-cü ildən tətbiq edilmiş, və o ildən etibarən bakalavriat səviyyəsinə, 1997-ci ildən isə magistratura səviyyəsinə tələbə qəbulu icra edilmişdir. Daha vacibi isə təhsildə ciddi dəyişikliklər edilməsi, dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, modernləşdirilməsi səbəbilə “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” 1999-cu ildə qəbul edilmişdir. Bununla da, məqsədli islahatlara başlanmış, ixtisaslı mütəxəssislərin yetişdirilməsi, təhsil sistemində keyfiyyətin artması məqsədilə güclü tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Təyin olur ki, təhsil sahəsində islahatların aparılması məqsədilə Dünya Bankının Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası hökumətimiz arasında kredit razılaşması 1998-ci ildə həyata keçirilmiş, həmçinin islahat prosesinin təşkili, nəzarəti, tətbiqi səbəbilə Dövlət Komissiyası yaradılıb. Aparılan islahatlar ikipilləli, yəni 2003-cü ilə qədər və ondan sonrakı müddəti əhatə edərək, iki dəfə Təhsil Sektorunun İnkişaf Layihəsi təsdiq olunmuşdur. Nəticə olaraq, Dərslikləri Qiymətləndirmə Şurası icra edildi və bu layihələr vasitəsilə təhsil sistemində bir sıra tədbirlər keçirildi, müəssisələr maddi-texniki baza ilə təmin olundu, kurikulum tətbiq edildi, dərsliklərin yenilənməsinə və yüksək səviyyədə tərtib olunmasına diqqət artırıldı.

Ali təhsilin yüksək səviyyədə təşkil olunması, təhsil səviyyəsinin modernləşdirilməsi, Avropanın təhsil sisteminə uyğunlaşa bilməsi, yüksək səviyyəli kadrların hazırlanması əsas hədəflərdən olmuşdur. Dövlətimizdə Boloniya sistemi yaradılmış, bu istiqamətdə işləri gerçəkləşdirmək səbəbilə 2006-2010-cu illər üçün planlaşdırılmış Tədbirlər Planı qəbul edilmişdir. Daha vacibi isə “2009-2013-cü

illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”, həmçinin “Təhsil haqqında” yeni qanun 2009-cu ildə yaradılmışdır.

“Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı proqramı (2005-2007-ci illər)” hesabına təhsil müəssisələrində yeni informasiya texnologiyalarından yararlanmaq, distant təhsilin və təhsil portallarının reallaşdırılması, vahid informasiya mühitinin yaradılması, elektron (dərslük, tədris materialları, kitabxana və s.) xidmətlərinin gücləndirilməsi, müasir avadanlıqlarla (kompyuter və s.) istifadənin artırılması və başqa ciddi işlər görülmüşdür.

“2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” vasitəsilə İKT avadanlıqlarından istifadə, elektron təhsil imkanlarının möhkəmləndirilməsi, yeni metod və texnologiyaların tətbiqi və s. islahatlar aparıldı.

Həmçinin “Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi proqramı(2007-2010-cu illər)” hesabına məktəbəqədər təhsilin müasir günün tələblərinə görə formalaşdırılması, yəni bu istiqamət üzrə kadrların hazırlanması, təlim-tərbiyə prosesinin modernləşdirilməsi, maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi və s. işlər görülmüşdür.

“Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007-2012-ci illər)”, eyni ilə “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2003-2005-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006-2015-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)” ölkəmizdə texniki peşə təhsilinin inkişafının artırılması, peşə lisey və peşə məktəblərinin yeni texnika ilə təmin olunması, müvafiq sahələr üzrə mütəxəssislərin artırılması, peşə təhsilinin iqtisadi, həm də informasiya müstəvidə təkmilləşdirilməsi, ən müasir standartlara cavab vermək və bir çox hədəflərə aid tədbirlər görülmüşdür. [www: 24]

Aşağıdakı cədvəldə danışılan sahəyə aid bəzi vacib göstəricilər təsvir edilmişdir:

Cədvəl 2.3.

Təhsilə aid əsas göstəricilər

Göstərici (ilin əvvəlinə)	2014	2015	2016	2017
Ali təhsil müəssisələrinin sayı	53	54	51	51
Ali təhsil müəssisələrində təhsil alanların sayı	158212	161234	163779	167677
Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin sayı	61	61	55	55
Orta ixtisas müəssisələrində təhsil alanların sayı	60478	56427	51702	47402
İlk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin sayı	112	113	113	112
İlk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində təhsil alanların sayı	29234	25414	24482	23814
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı	1680	1706	1722	1750
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təhsil alanların sayı	107699	116049	117239	118685

*Mənbə: <https://www.stat.gov.az/menu/13/>, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl 2.3-də təhsil müəssisələrinin sayı və illərin əvvəlinə görə orada təhsil alanların sayı verilmişdir. Aydın olur ki, ali təhsil müəssisələrində təhsil alanların sayı ilbəil artır. Ali təhsil müəssisələrində çalışan professor müəllim heyətinin sayı 2016-cı ildə 14500 və 2017-ci ildə 14569 olmuşdur. O cümlədən, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı və orada təhsil alanların sayı ilbəil artır.

Yüksək ixtisaslı gənclərin yetişdirilməsi, təhsil işçilərinin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, keyfiyyətli təhsilin təşkili, qabaqcıl ölkələrin təcrübəsindən yararlanaraq təhsil proqramlarının yaradılması bu baxımdan vacib və məqsədəuyğundur. Təhsil strukturlarının və işçilərinin işinə peşəkar yanaşması, onların iş fəaliyyəti, həm də şagirdlərin təhsil göstəricilərini stimullaşdırmaq məqsədilə dövlət başçısı tərəfindən təsdiq edilən Sərəncamlar əsasında “Ən yaxşı müəllim”, “Ən yaxşı ümumi təhsil müəssisəsi” müsabiqələri keçirilir.

Qürur hissi ilə qeyd olunmalıdır ki, gənclərin, tələbələrin bilik və bacarıqlarını artırmaq, təhsil səviyyələrini təkmilləşdirmək məqsədilə xarici ölkələrdə təhsil almalarına geniş imkanlar var. Dövlətimiz xarici ölkələrin qabaqcıl ali təhsil müəssisələrində gənclərin ixtisaslaşması, savadlı kadrların həm yerli, həm xarici təhsilə yiyələnməsi üçün güclü islahatlar tətbiq edir. Bu səbəblə, “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir və bu proqramın reallaşdırılması ilə Dövlət Neft Fondu bacarıqlı gənclərin əcnəbi ölkələrdə dövlət hesabına ixtisaslaşması üçün hər il 10 milyon manat ayırırdısa, 2012-ci ildə isə bu məbləğ 15 milyon manata qədər artırılmışdır.

Təhsilini xarici ölkələrdə davam etdirmək niyyəti olan gənclərin dövlət hesabına ixtisaslaşmasından əlavə, onların təhsilləri üçün təqaüd proqramları, həmçinin pulsuz, öyrədici, məlumatlandırıcı kurslar da təşkil olunur. Beynəlxalq əlaqələrin, əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi, təhsil sisteminin inkişafının uğurları sayəsində əcnəbi tələbələr də bizim yerli ali məktəblərimizdə (ADU, ADİU, ADNSU, ADPU və s.) təhsil alırlar. Yerli ali təhsil müəssisələrimiz xarici ölkələrin təhsil ocaqları ilə sıx əməkdaşlıq münasibətləri yaradaraq birgə proqramlar əsasında ixtisaslar formalaşmış, əcnəbi dillərdə (ingilis, rus, türk və s.) fənlər tədris olunur.

Mədəniyyət sektorunun inkişafı sosial, təhsil, iqtisadi siyasətlə sıx bağlıdır. Bu sektorun inkişafı müasir texnologiyaların tətbiqi, maliyyə elmi-informasiya təminatı, insan resurslarının inkişafı, texniki mexanizmlərin modernləşdirilməsi, təhsilin, turizmin, iqtisadiyyatın inkişafı və digər ünsürlərlə əlaqəlidir. Mədəni xidmətlərə muzeylərin, kitabxanaların, xiyabanların, tarixi abidələrin, arxitektura nümunələrinin yaradılması və qorunulması; milli dəyərlərin (tarix, ideologiya, mədəniyyət və incəsənət, ədəbiyyat, musiqi, rəqs, dil, din, mətbəx, ailə), etnos yaddaşının qorunulub saxlanılması; teatrların, kinoların, konsertlərin, əyləncəli, eləcə də, maarifləndirici proqramların təşkili; bayramların, tarixi günlərin keçirilməsi; sənətkarlıq işlərinin qorunub tanıtılması və başqa xidmətlər daxildir. Mədəni sahədə göstərilən xidmətlər dövrün, mövcud şəraitin və ictimai quruluşun tələblərinə uyğun formalaşır, eyni zamanda adət-ənənələr, ölkələrin, müxtəlif xalqların beynəlxalq əməkdaşlığı, xoş və dostluq münasibətləri nəzərə alınır.

Mədəniyyətə aid xidmətlərin müəyyən hissəsi pulsuz xidmətlərdir. Ödənişsiz xidmətlərə, əsasən, kitabxanalar, istirahət parkları, bəzi mədəniyyət obyektləri, dövlət tədbirləri, konsertlər və s. daxildir. Ölkəmizdə mədəni istiqamətdə də çox fəal islahatlar aparılır. “2006-2016-cı illər üçün mədəniyyət sahəsində Dövlət İnkişaf Konsepsiyası”, “Mədəniyyət haqqında” qanun, “Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi haqqında”, “Kitabxana işi haqqında”, “Milli Arxiv Fondu haqqında” qanunlar, sərəncamlar, dövlət proqramları mədəniyyət sektorunda güclü işlər görülməsinə hədəflənmişdir. Bu sahədə müəyyən göstəricilər aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur:

Cədvəl 2.4.

Mədəniyyətə aid əsas göstəricilər

Göstərici	Mədəniyyət və istirahət parklarının sayı	Daşınmaz tarixi-mədəni abidələrin sayı	Kitabxanaların sayı	Muzeylərin sayı	Kinoteatrların sayı	Konsert müəssisələrinin sayı	İncəsənət, musiqi və rəssamlıq məktəblərinin sayı
2014	347,0	6308,0	3291,0	233,0	7,0	14,0	237,0
2015	347,0	6308,0	3242,0	234,0	7,0	14,0	238,0
2016	348,0	5363,0	3088,0	236,0	11,0	14,0	238,0

*Mənbə: <https://www.stat.gov.az/menu/13/>. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəl 2.4-də illər üzrə mədəni sahəyə aid göstəricilər əks olunur. Göründüyü kimi, əhalinin rahatlığı səbəbilə yeni istirahət guşələri, park və bağlar, kitabxana və muzeylər, kinoteatrlar və s. artırılır, ən gözəl şəkildə yenidən qurulur. Əsas da, incəsənət məktəblərinin sayı artırılır və yeniliklər edilir. Ödənişli mədəni xidmətlərə muzeylər, kinoteatrlar, beynəlxalq səviyyəli yarışlar ilə tədbirlər və digərləri daxildir.

III Fəsil. Sosial islahatlar və onların həyata keçirilməsinin, xidmət sferasının idarə edilməsində xüsusiyyətləri

3.1. Sosial islahatların xidmət sahələrinin idarə edilməsində mühüm rolu

İqtisadiyyatın fərqli sahələrində, əsasən, xidmət sferasında aparılan islahatlar, həm də sosial müdafiə sisteminə tətbiq edilir. Sosial müdafiə xidmətləri insanların həyat səviyyəsi, yaşayış şəraiti, sosial sıxıntı və problemlərinin ağırlığından asılı olaraq müəyyənləşir. Əhalinin həyat şəraitinin nisbətən yaxşılaşdırılması, ayrı-seçkilik, təcrid olunma kimi halların aradan qaldırılması, mühüm həyati tələbatların qarşılınması məqsədilə sosial xidmətlər reallaşdırılır və bu istiqamətdə əsaslı islahatlar təşkil olunur.

Səmərəli iqtisadi mühitin formalaşması, əmək bazarında dinamik inkişafı qorumaq, məşğulluğa dair problemlərin azaldılması və s. sosial islahatların keçirilməsinə şərait yaradır. Həqiqətdir ki, sosial islahatlar dövlət tərəfindən reallaşdırılan və xidmət sahələrində mühüm rol oynayan proseslərdir. Sosial islahatlar iqtisadi şəraitdən asılı olduğu kimi, xidmət sahələrinin fəaliyyəti və idarə edilməsinə də təsir edir.

Respublikamızın Prezidenti İ.Əliyevin yürütdüyü düzgün və sağlam strategiya nəticəsində ölkədə aparılan islahat tədbirləri müsbət nəticələrini göstərməkdə davam edir. Sosial islahatlar dair atılan addımlar da öz növbəsində sosial müdafiə proqramlarını gücləndirir, sosial təminat, pensiya və s. mühüm sistemlərdə potensial inkişafı möhkəmləndirir.

İşləmək üçün obyekt, müəssisələrin yaradılması, əmək qabiliyyətli şəxslər üçün ixtisaslaşma mərkəzlərinin təşkili, müəssisələrin müasir texniki təchizatla təmin edilməsi, sağlam və rəqabətli mühitdə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına təkan verilməsi, investisiya və vergi sisteminin tənzimlənməsi, peşə təhsili və yenidən hazırlıq obyektlərinin yaradılması, məşğulluğa kömək fondunun olması, yoxsulluğun qarşısının alınması, qeyri-bərabər gəlir bölgüsünə nəzarət və diqqətin gücləndirilməsi

və başqa tərəqqiyönümlü tədbirlər sosial islahatların aparılmasında əvəzsiz rol oynayır. Makroiqtisadi sabitliyin tənzimlənməsi, ölkə daxilində fərqli ərazilərdə azad iqtisadi zonaların mümkünlüyü, yaşayış minimumu, əhalinin alıcıq qabiliyyəti və əmək haqqı göstəricisinin nəzərə alınması və s. sosial müdafiə sistemində təşkil olunan islahatların əsas predmetləridir.

Bütün ölkələrdə olduğu kimi respublikamızda da sosial islahatlar xidmət sahələrinin idarə edilməsi ilə sıx bağlıdır, həmçinin onların inkişafı ilə paralel irəliləyir. Sosial müdafiə prosesinin gücləndirilməsi, qaçqın ilə məcburi köçkün olan şəxslərin məşğulluq problemlərinə dair ciddi addımların atılması, şəhər və kənd ərazilərində çoxsaylı iş mərkəzlərinin yaradılması, xidmətlərin müasir standartlara uyğun təşkili və s. dövlətin iqtisadi potensialı, həmçinin xidmət sahələrinin inkişafından asılıdır. Bu tədbirlər sayəsində ölkəmizdə əhaliyə göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti yaxşılaşdırılır, dövlət hesabına təşkil olunan səhiyyə, təhsil xidmətləri artırılır, transfert ödəmələr həyata keçirilir, sosial sığorta proqramları yaradılır. Uğurlu islahatlar nəticəsində əmək ilə sosial müdafiə sahələrində elektron xidmətlərin əhatə dairəsi genişləndirilir, təşkil olunan ən aktual proseslərin düzgün və şəffaf reallaşdırılması üçün ciddi addımlar atılır, pensiya ilə sosial yardım sisteminin müəyyənləşməsində ədalətli və məsuliyyətli tədbirlər keçirilir. Nəticədə, fərqli xidmət sahələrinin (rabitə, təhsil, səhiyyə, müalicə-istirahət, mənzil-kommunal, mədəni, məişət və s.) fəaliyyətinin və idarə olunmasının sosial islahatlarla əlaqəsi möhkəmlənir.

Ölkəmizdə fərqli sahələrə dair işsizlik problemi yaşayan tələbə və məzunlara köməklik məqsədilə əmək yarmarkaları təşkil edilmişdir. Məsələn, 2016-cı ildə ölkə üzrə yaradılan əmək yarmarkaları sayəsində 3420 nəfər işlə təmin olunmuş, 160 nəfər peşə ixtisasını artırma kurslarına cəlb edilmişdir. 2016-cı ildə 3352 nəfər peşə hazırlıq kurslarından yararlanıb bilmişlər. Gənclərə onları maraqlandıran vakansiyalar haqqında, eləcə də, peşə seçimləri ilə bağlı ətraflı məlumat, yaxud məsləhətlər verilsin deyərək tədbirlər keçirilir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün yaradılan azad və rəqabətli iqtisadi mühit, bu baxımdan yaradılan yeni-yeni iş yerlərinin açılması, təbii ki, islahatların

bəhrəsidir. Məşğulluğun səviyyəsinin artırılması, ya işsiz, ya da işaxtaran şəxslərin müəyyən peşə ilə məşğul olması məqsədilə kənd təsərrüfatı, istehsal, ticarət, xidmət sahələrində fərqli fəaliyyət növləri təşkil edilmişdir. Xüsusilə də, xidmət sektorunda yaradılan bu tip işlək sahələrə daxildir: kompüter salonları, avtomobil təmiri və yuma işləri göstərən sexlər, gözəllik salonları ilə bərbərxanalar, həmçinin paltar və ayaqqabı tikilişi, təmiri ilə məşğul olan məntəqələr və s.

Əlil, həmçinin sağlamlıq imkanlarından məhrum olmuş insanların müasir səhiyyə sistemindən yararlanma bilməsi üçün keyfiyyətli islahatlar keçirilir. Bu şəxslərə görə tibbi-sosial ekspert komissiyaları yeni standartlara uyğun təşkil olunur. Bundan əlavə, əlillərə xidmət göstərən bərpa mərkəzlərində onların sağlamlığı üçün önəmli olan avadanlıqlar (əlil arabası, eşitmə aparatı, protezlər, və s.) müasir normalara uyğun qurulur. Onlar bu və ya digər imkanlardan yararlanma bilsin deyə, güzəştli və pulsuz xidmətlər təyin olunur.

Qaçqın və köçkün düşən əhalinin yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədilə yeni evlər, mənzillər hazırlanır. Həmçinin şəhid ailələrinin həyatı tələbatlarını ödəyə bilməsi üçün onlara müəyyən güzəştlər edilir. Yaradılan bu imkanlar da xidmət sferasının idarə edilməsində vacib yer alır. Belə ki, şəhid ailələrinin üzvləri, 20 yanvar əlillərinin nəqliyyat və kommunaldan istifadələrinə görə aylıq sosial müavinətlər verilir. Ödənişli təhsil alanların təhsil haqqısı dövlət tərəfindən ödənilir. Mənzil-kommunal və məişət şəraitinin keyfiyyəti yaxşılaşsın deyə, sığınacaqlar bərpa edilir, yeni evlər tikilir. Onların müalicə və sanatoriya xidmətlərindən rahat istifadəsi üçün əlavə təminatlar verilir. Qürurvericidir ki, vaxtilə işğal altında olan Cəfər Mərcanlı və Şıxarx qəsəbələrində də güclü islahatlaşdırma prosesləri həyata keçirilir. Bu ərazilərdə yenidənqurma tədbirləri edilir, yaşayış mərkəzləri, yeni obyektlər, xidmət müəssisələri inşa edilir.

“Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (De-institusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramı (2006-2015-ci illər)” internat məktəblərinin, tərk edilən yaxud valideynlərini itirmiş uşaqlar üçün uşaq və körpələr evinin uşaqlara sosial xidmət müəssisələrinə çevrilməsi, onların təlim-tərbiyə, psixoloji vəziyyət, təhsil müəssisələrində diqqətin artırılmasında

mühüm rol oynamışdır. İşsizliyin azaldılması, ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması, savadlı kadr tələbatının qarşılınması, onların iş ilə təmini, qeyri-ixtisaslı işçilərin təhsilə cəlb edilməsi, kəndlər və ucqar bölgələrdə əlverişli iş mühitinin yaradılması, həmçinin yoxsulluğun aradan qaldırılması kimi məsələlərə görə əsaslı islahatlar gerçəkləşdirilmişdir.

Sosial islahatların tətbiq edilməsi mədəni xidmətlərin idarə edilməsində də əhəmiyyətli rola malikdir. Belə ki, ölkənin müxtəlif bölgələrində əlillik və ya sağlamlıq məhdudiyyəti olan insanlar üçün istedad və biliklərini artırmaq üzrə mərkəzlər təşkil olunmuşdur. Bu insanların rəsm, mahnı, bəstəkarlıq, bədii qiraət, muğam, rəqs, çalğıçılıq, idman və başqa sahələr üzrə ixtisaslaşması üçün geniş imkanlar yaradılmışdır.

Dövlət tərəfindən keçirilən sosial islahatların əsas məqsədi çoxuşaqlı, aztəminatlı ailələr, şəhid ailələri, müharibə veteranları, qaçqınlar, məcburi köçkünlər, əlillər, ahıl yaşda olanlar və başqa köməyə ehtiyacı olan şəxslərə öz zəruri tələbatlarını qarşılaya bilmək üçün müavinətlər, imtiyazlar, yardımlar və s. təyin olunmasıdır. Müavinətlər müəyyən səbəblər əsasında verilir və bəzi formaları vardır. Müavinət alanlara sağlamlığında problemi olan, işləmək qabiliyyətindən məhrum əlil və xəstələr, ailə başçıları ilə valideynlərini itirənlər, ahıl yaşda olanlar, körpəsi olan aztəminatlı ailələr və başqaları aiddir. Müavinətlər, onların məbləği müvafiq icra orqanları tərəfindən təşkil olunur. Sosial müdafiə tədbirləri bir çox fondlardan (büdcədən kənar dövlət fondları, sığorta fondları, xeyriyyə fondları və s.) maliyyələşərək həyata keçirilir.

Həyat şəraiti, yaşayış vəziyyəti ağır olan şəxslər üçün ödənilən ünvanlı sosial yardım aztəminatlı ailələrin vəziyyətini müəyyən qədər yaxşılaşdırır. Respublikamız üzrə ünvanlı dövlət sosial yardım alan ailələrin ümumi sayı 2014-cü il 143337, 2015-ci il 94794, 2016-cı ildə 105009 olmuşdur. Müvafiq olaraq bu illər üzrə həmin sosial yardımın 1 nəfərə düşən orta aylıq dəyəri isə 27,75 manat, 33,32 manat və 35,49 manat təşkil etmişdir. Ölkəmizdə dayanıqlı inkişafı təmin etmək məqsədilə aparılan təkmil islahatlar sayəsində ünvanlı sosial yardım alan şəxslərə biznes üçün dövlət tərəfindən vacib olan lazımlı vasitələrlə təmini həyata keçirilir.

Ahıl, əlil, sağlamlığında ciddi problemi olan, özünəqulluq imkanlarından məhrum olan şəxslər üçün fəaliyyət göstərən xidmət müəssisələrinin şəraiti daha da yaxşılaşdırılır, onlara keyfiyyətli xidmət göstərilməsinə xüsusi diqqət ayrılır. Bu cür sosial xidmət müəssisələrinə aiddir: Qoca və kimsəsizlər üçün pansionat (Naxçıvan), Pensiyaçılara ərazi sosial xidmət mərkəzi (Gəncə), Müharibə və əmək əlilləri üçün pansionat (Bakı), 1 saylı sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisəsi (Bakı) və başqaları. Ahıl və əlil insanlar üçün olan müəssisələrdə yaşayanların sayı 2014-cü ildə 698, 2016-cı ildə 898, sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün nəzərdə tutulan müəssisələrdə isə yaşayanların sayı 2014-cü ildə 297, 2016-cı ildə 320 olubdur. Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi səbəbilə 2016-cı il 1 yanvar tarixindən hər növ əmək pensiyalarının sığortasına artım əlavə edilmişdir. Yaşa görə verilən əmək pensiyasının sığortasına artım əlavə edilmişdir. Yaşa görə verilən əmək pensiyasının baza tərkibinin məbləği artırılma məqsədilə 1 vefral 2016-cı ildən etibarən 10% çoxalaraq 110 manata çatdırılmışdır və bu 1 milyon 223 min pensiyaçıya aid edilmişdir. [www: 28]

Uşağın doğulmasına görə 2016-cı ildə birdəfəlik müavinət alanların ümumi sayı 54,4 manat və onların aldıkları cəmi məbləğ isə 5172,7 manat olmuşdur. O cümlədən, 3 yaşına çatmayan uşaqlara qulluqla əlaqədar verilən müavinətin ümumi məbləği 2016-cı il üçün 10609,1 manat, alanların cəmi sayı isə 35,2 olubdur. Həmin ildə dəfn üçün verilən müavinətlərin cəmi məbləği 13496,3 manat təşkil edib. Həmçinin 2016-cı ildə 487,9 min nəfər əhali təbəqəsinə aylıq, birdəfəlik sosial müavinət müəyyən edilmişdir.

İllər üzrə pensiya və əlilliyə görə müavinət alan təbəqənin göstəricisinə nəzər saldıqda getdikcə artan nəticənin şahidi oluruq. Məsələn, əgər 2009-cu ildə bu insanların ümumi sayı 458851 idisə, 2012-ci ildə 506127, 2015-ci ildə 568149, 2017-ci ildə 613645 olubdur. Təəssüf ki, bu insanların müəyyən hissəsinə aid olan, sağlamlığında problemlə 18 yaşa kimi uşaqların sayı ilbəil artır. Deməli, belə uşaqların sayı 2012-ci ildə 61693, 2015-ci ildə 65482 və 2017-ci ildə 71934 təyin olunmuşdur.

Pensiya alanların ümumi say göstəricisi 2009-cu ildə 1275138, 2010-cu ildə 1308432, 2012-ci ildə 1277596, 2014-cü ildə isə 1277053 nəfər olmuşdur. Həmçinin 2016-cı ildə 1299946, 2017-ci ildə 1315229 nəfər qeydə alınmışdır. Ancaq bildirilməlidir ki, pensiyaçıların sayı əvvəlki illərdə məsələn, 2005-ci ildə 1372698, 2006-cı ildə 1398839 daha yüksək olubdur.

Tədqiqat və təhlillər göstərir ki, 2017-ci ildə pensiya alan əhalinin 781957-i yaşa, 383590-ı əlilliyə, 149682-i isə ailə başçısını itirdiyinə görə müavinət alır. Eyni zamanda bildirilməlidir ki, 2017-ci ildə pensiyaçıların 555478-i kişi, 759751-i qadınların payına düşmüşdür. 2015-ci ildə isə onların 517970-i kişi, 772912-i qadınlar təşkil etmişdir. Aydın olur ki, pensiyaçıların əksər hissəsi qadınlardır və hər iki cins bölgüsündə göstəricilər illər üzrə artır. Pensiya alan əhali arasında işləməyənlərin sayı yüksəkdir. Məsələn, 2015-ci ildə 134466 işləyən, 1156416 işləməyən və 2017-ci ildə 143382 işləyən, 1171847 işləməyən olmuşdur.

Ölkəmiz üzrə təyin olunan minimum pensiya qədəri 2010-cu ildən 85, 2013-cü ildən 100, 2016-cı ildən 110 manat təşkil etmişdir. O cümlədən, aylıq pensiyaların müəyyən olunan orta məbləği 2012-ci il 145,1, 2015-ci il 173,4 və 2017-ci il üçün 192,2 man olmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, 2017-ci ildə 213,8 yaşa, 153,4 ailə başçısının itirilməsinə, 163,2 man isə əlilliyə görə müəyyən olunubdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti təqaüdləri də sosial müdafiə prosesinin tərkibinə daxil olan əhəmiyyətli ödənişlərdir. Dövlətimizdə bu təqaüdləri alan şəxslərin ümumi sayı 2014-cü il 34981, 2015-ci il 51618, 2016-cı il üçün isə 54623 müəyyən edilmişdir. Qeyd edək ki, adı çəkilən təqaüdlərin 1 nəfərə düşən orta aylıq dəyər 2014-cü il 134,47 manat, 2015-ci il 125,81 manat, 2016-cı il üçün 120,96 manat olmuşdur. Bu təqaüdçülərin paytaxt Bakı üzrə sayı 2016-cı ildə 14156 olubdur. Ayrı-ayrı iqtisadi rayonlar məsələn, Abşeronda 3395, Gəncə-Qazaxda 7096, Şəki-Zaqatalada 3437, Aranda 11468 və s. göstəricilər qeydə alınmışdır. Eyni zamanda 2016-cı ildə 57,7 min nəfərə təyin edilmişdir. [2, www: 28]

Sosial proseslərin gücləndirilməsi, təkmil və səmərəli islahatların təşkil edilməsi ölkədə xidmətlərin başqa istiqamətlərində də idarə edilməsinə təsir göstərir. Əhalinin mənzil-məişət şəraitinin gücləndirilməsi məqsədilə vətəndaşların ehtiyacı olduğu

mənzilləri qazanması üçün bir sıra imkanlar yaradılır. Belə ki, şəhid ailələrinin, milli qəhrəmanların ailə üzvləri, köçkünlər, dövlət qulluğunda çalışanlar, azgəlirli ailələrin və başqalarının qısa və etibarlı müddətdə ev ala bilməsi üçün sosial evlər tikilir və istifadəyə verilir. “Güzəştli mənzil” sisteminin yaradılması ilə əhalinin asan və güzəştli şərtlərlə, həmçinin elektron formada mənzil sahibi olması rahat həyata keçiriləcək. Tədqiqatlara əsasən, ölkədə hər il təqribən 30 min mənzil güzəştli əsaslarla gənc ailələrə satılır. Bunlar isə həm inşaat, həm də mənzil-məişət xidmətlərinin fəaliyyətində rol oynayır.

O cümlədən, əlavə edilməlidir ki, valideynlərini itirmiş və ya onların qayğısından məhrum olan uşaqların övladlığa götürülməsi halları da ölkəmizdə getdikcə artmaqdadır. Məlum olmuşdur ki, respublikamızda 2017-ci il ərzində 877 uşaq övladlığa götürülüb və bu nəticə 2016-cı ilə nəzərən 13,5% artıqdır. Bu uşaqların 466 nəfəri oğlan, 411 nəfəri isə qızlardır. Həmçinin 2017-ci ildə ölkə vətəndaşı olmayanlar və ya əcnəbi şəxslər 28 uşağı himayəyə götürmüşlər. Həmin ildə övladlığa götürülən uşaqların yaş bölgüsündə isə üstünlük 3 yaşa qədər (420), azlıq isə 11-17 yaş arası uşaqlarda (118) qeydə alınmışdır.

Sosial təminat, əlillərin reabilitasiyası, pensiya, əmək qanunvericiliyi, əhalinin məşğulluğu və s mühüm məsələlər üzrə edilən müraciətlərin, göstərilən xidmətlərin elektronlaşması xüsusilə diqqət mərkəzindədir. Bu istiqamətlərə aid göstərilən xidmət səviyyələrinin yüksəldilməsi naminə reallaşdırılan uğurlu islahatlar sosial müdafiə sistemi mexanizmlərini təkmilləşdirir. Bütün bunlar da vətəndaşların müraciətlərinin operativ və obyektiv qəbulu, araşdırılmasına, məmur ilə vətəndaş qarşılaşmasını aradan qaldırır, habelə, xidmətləri etibarlı, rahat, sürətli və əlçatan edir.

Son illərdə sosial həyatı yaxşılaşdırmaq məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının 2016-2020-ci illər üçün layiqli Əmək üzrə Ölkə Proqramı”, “2016-2017-ci illər üçün Uşaq Müdafiəsi və Sosial Müdafiəyə dair Dövri Fəaliyyət Planı”, o cümlədən, “Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi ilə Macarıstanın Milli İqtisadiyyat Nazirliyi arasında Anlaşma Memorandumu”, “Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi ilə Tacikistan Respublikasının Əmək, Miqrasiya və Əhalinin Məşğulluğu Nazirliyi

arasında əmək və əhalinin məşğulluğu sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş” və başqa mühüm sazişlər, layihələr imzalanıb təsdiq edilmişdir.[1] Eyni zamanda bildirilməlidir ki, sosial təminat müəssisələrində, səhiyyədə, təhsil müəssisələrində, dövlət qulluğunda çalışan işçilərin əməkhaqqıları, pensiya, müavinətlər və təqaüdlər 1 mart 2018-ci il tarixindən etibarən 10% artırılmışdır.

3.2 Azərbaycan Respublikasında müasir dövrdə keçirilən islahatlar və onların xidmət sferasına təsiri

Aydındır ki, istənilən ölkənin mövcudluğu və uzunmüddətli inkişafı davamlı və dərin islahatlardan asılıdır. Prezidentimiz İlham Əliyevin yürütdüyü düzgün strategiya, seçdiyi uğurlu yol ölkəmizin iqtisadi gücünü qüvvətləndirir, xalqın rifah halını gücləndirir. Eləcə də, aparılan müstəqil siyasət, tərəqqi naminə təqdim edilən islahatlar ölkəmizdə yüksək inkişafı sürətləndirir. Danılmazdır ki, həyata keçirilən islahatlar xidmət sferasında da öz müsbət bəhrəsini verir və xidmət göstəricisinin keyfiyyətini qüdrətləndirir.

Nəqliyyat sektoru ölkə iqtisadiyyatının güclənməsində böyük rola sahibdir, bu səbəblə də, yol-nəqliyyat sisteminin güclü inkişafı mühüm əhəmiyyət daşıyır. Biznes mühitinin formalaşması, ölkə iqtisadiyyatının çiçəklənməsi, sahibkarlığa diqqət və qayğının artması nəqliyyat kompleksində islahatların aparılmasını zəruriləşdirmişdir. Ölkəmizdə etibarlı, sağlam, əlverişli nəqliyyat xidmətinin həyata keçirilməsi isə iqtisadi məkanın inkişafı, mal dövriyyəsinin sürətləndirilməsi, ayrı-ayrı regionların inkişafı, əmək bazarının gücləndirilməsi, xarici ticarət əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, iqtisadi prioritetlərin həyata keçirilməsi və ayrı ünsürlərdən çox asılıdır. Nəqliyyat sektorunda planlı və məqsədli islahatlar, o cümlədən, xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün görülən işlər pullu xidmətləri artırır.

“Azərbaycanda avtomobil yolları şəbəkəsinin yeniləşməsinə və inkişafına dair 2006-2015-ci illər üzrə Dövlət Proqramı”na əsasən dövlətimizdə yol-nəqliyyat sistemində əsaslı islahatlar aparılmışdır. Müasir yeniliklərə cavab verən küçələr, geniş yollar, həmçinin yolötürücülər, piyada keçidləri, körpülər inşa edilir.

Bölgələrdə də təzə yol qovşaqları salınır, rayonlararası yollara yeni avtobuslar istifadəyə verilir. Vətəndaşların şikayət və problemləri nəzərə alınır, sürücü və ya sənişinlərin etdiyi qanunpozuntularının azaldılması üçün mübarizə tədbirləri gücləndirilir.

Dövlətimizdə hava nəqliyyat xidmətləri sənişin, yük, baqaj və s. daşımalar, həmçinin onlara müvafiq tariflərin təyin olunması, təhlükəsizliyin qorunulması, milli aviasiyaın perspektivli inkişafını və başqa vacib amilləri əhatə edir. Ən böyük aviaşirkət “AZAL”dır və bundan başqa ölkəmizdə Naxçıvan, Gəncə, Zaqatala, Lənkəran və . şəhərlərdə də hava limanları var. Hava nəqliyyat xidmətləri insanların komfortlu və etibarlı nəqliyyatını təmin edir. Dəniz nəqliyyatı xidmətlərinin yaxşı təminatında Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və başqa qurumlar vacib rol oynayır. Sənişin və yük daşımalarının keyfiyyətli və komfortlu həyata keçirilməsi üçün ciddi işlər aparılır.

Bundan əlavə metro xidmətlərində də çoxmiqyaslı işlər görülür. Əhalinin rahat və etibarlı hərəkətini təmin etmək üçün metroya yeni vaqonlar gətirilmiş, təhlükəsizlik tədbirləri artırılmışdır. Bəllidir ki, 2008-ci ildə “Nəsimi”, 2009-cu ildə “Azadlıq prospekti”, 2011-ci ildə “Dərnəgül”, 2016-cı ildə “Avtovağzal”, “Memar Əcəmi” stansiyaları insanların istifadəsinə verilmişdir. Eyni zamanda 2015-ci ildə “Elmlər Akademiyası” stansiyasının ikinci çıxışı inşa edilmiş, “İçərişəhər”, “Koroğlu” stansiyalarında isə təmir bərpa işləri aparılmışdır.

Bakı Beynəlxalq Avtovağzal Kompleksi 2009-cu ildə təşkil olunmuş, paytaxtdan bölgələrə, həmçinin qonşu ölkələrə (Rusiya, Türkiyə və s.) hərəkət məqsədilə sənişinlərə avtobus, taksi, mikroavtobus xidmətləri ilə fəaliyyət göstərir. 2013-cü ildən onlayn şəkildə bileet satışı həyata keçirilir və mərkəzi məlumat bazası ilə yeni İKT imkanlarından istifadə olunur. Həmçinin 2014-cü ildə Bakıda sənişinlərə avtobus xidmətlərinin keyfiyyətli şəkildə göstərilməsi məqsədilə “BakuBus” MMC fəaliyyətə başlamış və əhalinin təhlükəsiz, rahat hərəkət etməsi üçün kartla işləyən xüsusi avtobuslar xətlərə buraxılmışdır.

Yük daşımalarında mühüm rola malik olan dəmiryolu nəqliyyatında da məqsədli və güclü işlər aparılmışdır. Böyük layihələrdən olan Bakı-Tbilisi-Qars, Bakı-Tbilisi,

Bakı-Rostov dəmiryolları xarici ölkələr arasında yükdaşımada və beynəlxalq əlaqələrin güclənməsində vacib rola sahibdir. Ölkədaxilində isə elektrik qatarların istiqamətləri artırılmış (Bakı-Balakən, Bakı-Hacıqabul, Bakı-Zaqatala, Bakı-Tovuz və s.), yeni və müasir sürət qatarları istifadəyə verilmişdir. 2015-ci ildə isə sənişinlərin rahat hərəkəti və tıxacların azaldılması məqsədilə Bakı-Sumqayıt-Bakı elektrik qatarları xəttə buraxılmışdır.

Günbəgün inkişaf edən zamanın tələblərinə müvafiq informasiya və rabitə xidmətlərinin güclənməsi vacib şərtlərdəndir. Yeni texnoloji strukturun mövcudluğu, ETT-in uğurları, ölkədə informasiya sistemlərinin möhkəmləndirilməsi bu sahədə xidmətlərin keyfiyyətinin artmasına və pullu olmasına zərurət yaradır. Müasir tələblərlə ayaqlaşmaq, informasiya mühitinin düzgün qurulması, yeniliklərin tətbiq edilməsi İKT sektorunda ən mühüm amillərdəndir. Eyni ilə, azad rəqabət mühitinin formalaşdırılması, daha müasir texnologiyalardan istifadənin artırılması, elektron xidmətlərin genişləndirilməsi məqsədilə çoxsaylı layihə və proqramlar icra edilmişdir. Bu faktdır ki, “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı” vasitəsilə telekommunikasiya, poçt, radio-televiziya xidmətlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində işlər görülmüşdür. [1] O cümlədən, internetdən istifadə imkanları artırılmış, çox sayda saytlar yaradılmışdır. Hazırda elektron xidmətlərin inkişafı sayəsində təhsil, səhiyyə, turizm, nəqliyyat, maliyyə və s. mühüm sahələrdə xidmətlər asanlaşmış və onlayn proseslər gücləndirilmişdir. Dövlətimizdə şəffav və məqsədyönlü xidmətlərin həyata keçirilməsi “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”, “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)” və s. önəmli vasitələrlə sıx bağlıdır.

İnformasion məlumatların təkmilləşdirilməsi, informasiya təhlükəsizliyinin mühafizəsi, texniki cəhətdən fəal işlərin görülməsi, efir-yayım sahəsində xidmətlərin keyfiyyətləndirilməsində vacib rol oynamışdır. Eyni zamanda poçt xidmətlərinin gücləndirilməsi, internetdən istifadə mühitinin möhkəmləndirilməsi, İKT sahəsi üzrə ən savadlı, potensial kadrların hazırlanmasında çox əhəmiyyətli yer almışdır. Bu sahəyə diqqətin artırılmasının bir sübutu da 2013-cü ildə ölkədə “İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları ili” kimi adlandırılması olmuşdur.

Bunlardan başqa, dövlətimizdə mənzil-kommunal xidmətlərinin ən yaxşı formada təşkili səbəbilə əsaslı işlər görülmüşdür. Mənzil-kommunal sahəsi olduqca vacib sahə olduğundan onun doğru və etibarlı təşkili önəmli prioritetdir. Buna görə də, əhalinin rifah halı və yaşayış tərzindən razı qalması üçün bu sektorun düzgün qurulması və inkişafı şərtidir. Yaşayış və ya qeyri-yaşayış obyektlərinin tikintisi ilə bərpası, tullantıların yığılması və daşınması, bina ərazilərinin işıqlandırılması, zirzəmilərin yoxlanışı, habelə onların zibil ilə tullantılardan təmizlənməsi, texniki xidmətlərin vaxtında yoxlanışı, təmiri, mənzil və binalarda təhlükəsizlik işlərinin (yanğın və s) möhkəmləndirilməsi, mənzillərin özəlləşdirilməsi, liftlərin təmizliyi və təmiri, içməli suyun yoxlanışı ilə təmizliyi, daha vacibi soyuq-isti su, qaz-elektrik, kanalizasiya təchizatının təmin edilməsi və başqa xidmətlər islahatlar sayəsində inkişaf etdirilmiş və günün tələblərinə uyğun formalaşdırılmışdır. Ölkəmizdə su təchizatı və kanalizasiya xidmətləri üzrə “Azərsu” ASC, elektrik enerjisi xidmətləri üzrə “Azərişiq” ASC, isitmə və isti su təchizatına dair işlər üzrə “Azəristilik-təchizat” ASC, o cümlədən, təbii qaz təchizatı xidməti üçün “Azəriqaz” İB fəaliyyət göstərir. Onlar əhalinin rahat yaşayış təminatı məqsədilə gün ərzində fasiləsiz işləyir və yaranan neqativ halların (şikayət, nöqsanlar və s.) qarşısını alır. Kommunalla bağlı olan ödənişlərin tez, təhlükəsiz və rahat formada ödənilməsi üçün elektron imkanlar da getdikcə çoxaldılır. “Qaz təchizatı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, “Elektroenergetika haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, “Azərbaycan Respublikasında mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu”, “Su təchizatı və tullantı suları haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu” və daha artıq qanun, sərəncam, fərmanlar, yeni

layihələr əsasında bu sektora dair islahat işləri artırılmaqdadır. Həmçinin bölgələrdə məlum xidmətlərin güclənməsi naminə maarifləndirici tədbirlər, informasiya-məlumat obyektləri çoxaldılmışdır.

Turizm xidmətlərinin inkişafı məqsədilə genişmiqyaslı, ciddi islahatlar həyata keçirilmişdir. Dövlətimizdə turizm resurslarının mövcudluğu arzuolunan və müsbət imkanlar yaradır, həm də turizm sektorunun müsbət istiqamətlərini təkmilləşdirir. Son zamanlarda turizm sferasında inkişafın möhkəmləndirilməsi səbəbilə dünya təcrübəsinə əsaslanan modellər, layihə və proqramlar yaradılmış, beynəlxalq standartlara uyğun xidmətlərin gücləndirilməsi məqsədilə məsuliyyətli və səmərəli islahatlar tətbiq edilir. Onun inkişafına mane olan problem və çatışmazlıqların aradan qaldırılması, bu sferada xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması, potensial tərəqqisi sahənin getdikcə çiçəklənməsinə səbəb olub. İ.Əliyevin tapşırığı və nəzarəti altında məlum sahənin inkişafı naminə ciddi islahatlar gerçəkləşdirilir. Ölkəmizin əlverişli coğrafi mövqeyi, əsrarəngiz təbiətinin gözəllikləri, tarixi və milli-mədəni irs, millətimizin qonaqpərvərliyi, yerli mətbəximizin zənginlikləri və başqa bir çox cəhətlər turizmin inkişafının təməl arqumentləridir. Dövlətimizdə turizm sektorunun güclü və dayanıqlı inkişafa sahib olması səbəbilə “Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı” həyata keçirilmişdir.[1] Onlara əsasən, sektorda turistlərin istirahəti və onlar üçün göstərilən xidmətlərin yüksək səviyyədə təşkili, ehtiyatların geniş öyrənilməsi və onlardan düzgün istifadə və ölkə turizminin dünyaya tanıtılması məqsədinə çatmaq üçün bir sıra işlər, turizm obyektlərinin inşası, təhlükəsizliyi naminə tədbirlər və başqa çoxsaylı islahatlar reallaşdırılır. Ölkədə yuxarıda adı çəkilən sektora investisiyanın cəlb edilməsi çoxalır, regionlarda turizm xidmətləri gücləndirilir, keyfiyyət göstəriciləri naminə seminar ilə təlimlər, üsul, standartlar yaradılır və tətbiq edilir, beynəlxalq əməkdaşlıq genişlənir, habelə başqa vacib işlər görülür. Turizm potensialı olan regionlarımızda inkişafı məqsədilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)” Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Bir çox bölgələrdə (Tovuz,

Gədəbəy, Oğuz, Astara, Quba və s.) turizmin güclənməsi üçün inkişaf planı tərtib edilmişdir. Turizm sektorunun müxtəlif sahələrinin çiçəklənməsi və yeni tərəqqi mərhələsinə qədəm qoyması məqsədilə “Azərbaycan Respublikasında Turizmin inkişafına dair 2008-2016-cı illər üçün Dövlət Proqramı”, “Turizm və rekreasiya zonalarının nümunəvi Əsasnaməsi” hazırlanmışdır. Bölgələrdə (Lahıc, Şəki və s.) “Turizm informasiya Mərkəzləri”nin fəaliyyəti həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda ölkəmizdə 2011-ci il “Turizm ili” elan edilmişdir və sentyabrın 27-i “Ümumdünya Turizm günü” kimi qeyd olunur. Dəfələrlə turizm şirkətləri tərəfindən çoxsaylı sərgilər, konfranslar, layihələr, festivallar keçirilmiş, xarici müəssisələrlə əməkdaşlıqlar güclənmiş, müqavilələr imzalanmışdır. Bildirilməlidir ki, “İpək Yolunda Velosiped turu” və s. kimi tanınan turizm marşrutu layihələri ölkəmizin ərazisindən keçməsi qürurverici haldır və turizm potensialımızın dünyaya tanınmasına şərait yaradır. Vətənimizdə “Cənnət görmək istəyən Azərbaycana gəlsin” adı altında “Turizm aləmi” fotomüsabiqəsi 2006-cı ildə keçirilmişdir, hətta 2005-ci ildən etibarən əcnəbi televiziya kanallarında dövlətimizin turizm imkanlarını tanıtmək məqsədilə reklamlar yayımlanır, xarici mənbələrdə və jurnallarda fərqli dillərdə məqalələr çap olunur, əcnəbi ölkələrdə keçirilən beynəlxalq sərgilərdə rəsmlər təqdim edilir. Önemlidir ki, turizm şəraitimizin xarici ölkələrə tanıtılması səbəbi ilə www.azerbaijan.tourism.az saytı 2002-ci ildə hazırlanmışdır. Axır illərdə ölkəmizdə keçirilən “Euravision” musiqi yarışması, Avropa oyunları, IV İslam Həmrəylik Oyunları, “Formula-1” kimi beynəlxalq idman yarışları, çoxsaylı festival və layihələr turizm potensialını dünya dövlətlərinə tanıtdı, turistlərin ölkəmizə marağını artırmışdır. Bundan əlavə, elektron vizaların verilməsi üçün “Asan viza” sisteminin yaradılması haqqında” fərman 2016-cı ildə verilmişdir.

Mədəniyyət sektorunda da pullu xidmətlər göstərilir və bu da sözsüz ki, həm turizmin, həm də mədəni sahənin güclənməsində vacib rol oynayır. Son illərdə ölkədə mədəniyyət sahəsində vacib işlər görülür. Xüsusilə də, gələn turistlərə milli mədəni irsimizin tanıtılması və təbliği, eləcə də, əhaliyə keyfiyyətli xidmət edilməsi əsas məqsədlərdəndir. Bakı şəhəri “İslam mədəniyyətinin paytaxtı” adına layiq bilinmiş, həmçinin ölkədəki multikultural, tolerant dəyərlərin qorunulması məqsədilə 2016-cı il

“Multikulturalizm ili” kimi elan edilmişdir. Əlavə olaraq, Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi, Müasir İncəsənət Muzeyində, Qız qalası və İçərişəhər Dövlət Tarixi-Memarlıq Qoruğunda tikinti, bərpa işləri aparılmışdır. Eyni zamanda “Alov qüllələri”, Heydər Əliyev Mərkəzi, “Crystal Hall”, Beynəlxalq Muğam Mərkəzi, Dövlət Film Fondu inşa edilmiş, Dövlət Musiqili Teatrı, Dövlət Mahnı teatrı, “Yaşıl teatr”, Heydər Əliyev Sarayı, Gənc Tamaşaçıları Teatrı, Nizami kino mərkəzi və s. mədəniyyət evlərində təmirlər edilmişdir. Əhalinin istifadəsinə “Kiçik Venesiya şəhərciyi”, “Metropark”, “Park Bulvar”, “Megafun” kimi ticarət və əyləncə obyektləri, “28 mall”, “Gənclik mall” kimi alış-veriş və istirahət mərkəzləri yaradılmışdır. Ölkədə “Muğam aləmi”, “Bakı-Caz”, Kitab sərgi yarmarkası, festivallar, sərgilər, həmçinin “Euravision-2012” musiqi yarışması keçirilmişdir.

Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi, eləcə də, insanların sağlamlığının qorunması üçün ölkəmizdə çox ciddi islahatlar reallaşdırılmaqdadır. Prezidentimiz tərəfindən hər il müəyyən sahənin adı ilə bağlı elan olunduğundan, 2010-cu il də “Ekologiya ili” kimi qəbul edilmişdir. Axır illər bu istiqamətdə bəzi layihələr, dövlət proqramları təsdiqlənmiş, kütləvi işlər görülmüşdür. Ölkəmizin ekoloji problemlərinin aradan qaldırılması məqsədilə qəbul edilən “Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı”, “2011-2013-cü illərdə Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında hidrometeorologiyanın inkişaf Proqramı” və fərqli proqramlar əhəmiyyətli rol daşıyır.

“Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Proqram”ın qəbul edilməsi ilə güclü işlər aparıldı. Deməli, məişət tullantılarının yenidən istifadə məqsədilə təkrar emalı, ətraf mühitin təmizliyinin qorunulması, xüsusən, əhali sağlamlığına zərər yaradan halların, problemlərin həll edilməsi əsas hədəflər olmuşdur. Eynilə də, yeni tələblərə uyğun olmayan qurğu və avadanlıqların son texnika ilə əvəz edilməsi, havaya buraxılan zərərli və zəhərli qazların qarşısının alınması üçün tədbirlər planının keçirilməsi, torpaqların mühafizəsi, təbii və antropogen təsirlərin yaratdığı neqativ halların azaldılması üçün

ciddi tədbirlər görülmüşdür. Həmçinin, içdiyimiz suyun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, Xəzər dənizində olan canlıların, əsasən də, balıq növlərinin artırılması, bundan əlavə, təbiətin mühafizəsinə dair əhalinin məlumatlandırılması, ixtisaslı kadrların formalaşdırılması və s. bəzi önəmli problemlər üzrə islahatlar keçirilmişdir. Alternativ enerji mənbələrinin istifadəsi, onların dünya standartlarına müvafiq formalaşdırılması, eləcə də, təzə su elektrik stansiyalarının tikilməsi və təmir-bərpa işlərinin reallaşdırılması, külək və çayların enerji imkanlarından yararlanmaq üçün tədbirlər aparılmasında “Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı”nın mühüm rolu vardır.

Eyni zamanda “Azərbaycan Respublikasında meşələrin bərpa edilməsi və artırılmasına dair Milli Proqram”ın vasitəsilə ölkəmizdə bitki örtüyünün qorunması, meşə ehtiyatların süni və ya təbii yolla artırılması, meşə bağlarının və əkin yerlərinin çoxaldılması kimi vacib ekoloji proseslərin reallaşdırılmasına yönəldilmişdir. Təbii meşələrin mühafizə olunması, torpaqların korlanmasının qarşısının alınması, becərilmə, suvarma, müxtəlif tinglərin əkilməsi və s. əsas məqsədlər olmuşdur. Qeyd olunsun ki, ölkədə təkcə 2017-ci ildə bitki örtüyü ilə bağlı görülən işlər 10152,2 ha ərazini və təbii bərpaya yardım məqsədilə görülən işlər isə 6150ha ərazini əhatələyib. Ölkədə meşə ehtiyatları, habelə nadir bitki növlərinin, landşaftın qorunulması məqsədilə qoruqlar, milli parklar da yaradılmışdır. Hirkan, Altağac, Göygöl və s. kimi milli parklar, onların təbii mühiti genişləndirilir və daha da gözəlləşdirilərək qorunulur.

Yerli məhsuldarlığı artırmaq məqsədilə heyvandarlıq, əkinçilik və bitkiçiliyin inkişaf etdirilməsi, fərqli məhsul sortlarının kəşfi, aqrotexniki işlərin aparılması və ən vacibi ərzaq məhsullarının təbiiliyi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə islahatların aparılmasında “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nın əhəmiyyətli rolu olubdur. O cümlədən, “Azərbaycan Respublikasında yay-qış otlaqlarının, biçənəklərin səmərəli istifadə olunması və səhrələşmənin qarşısının alınmasına dair Dövlət

Proqramı”nın kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, əkinçilik sahələri üzrə məhsulların artırılması və qorunulması, aqrar sektorun inkişafında mühüm rol oynamışdır.

3.3. İslahatlar şəraitində yaranan sosial-iqtisadi inkişaf problemləri və gələcək perspektivlər

Ulu Öndər Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu möhtəşəm siyasəti Prezident İlham Əliyev təqdirəlayiq və uğurla davam etdirir. Tərəqqini gücləndirən, davamlı islahat tədbirləri ölkəmizdə sosial-iqtisadi sahədə mühüm nailiyyətlər qazandırmışdır. Düşünülmüş, ardıcıl və təkmil islahatlar şəraiti ölkənin iqtisadi qüdrətini qüvvətləndirir. Buna görə də, uğurlu tərəqqinin təmin olunması naminə müsbət cəhətləri özündə toplayan islahatların keçirilməsi vacib prioritetdir.

Təşkil olunan islahat tədbirləri ölkəmizdə sosial-iqtisadi rifah halının yaxşılaşmasına ciddi təsir göstərir. İslahatlaşdırma prosesinin mühüm şərt və tələblərinin təmin edilməsi müvəffəqiyyətli, real iqtisadi şəraiti formalaşdıraraq onu gücləndirir. Ölkəmizdə son illər ərzində tətbiq edilən müasir islahatlar iqtisadi modelin inkişaf səviyyəsini dirçəldir.

Yeniliklərə açıq olan bu günümüzdə respublikada çoxşahəli istiqamətlər ətrafında mühüm işlər görülmüş, sosial iqtisadi sahədə arzuolunan keyfiyyət əldə edilmişdir. Neft, ya da neftə aidliyi olmayan fərqli sektorlarda intibah məqsədilə müəyyən vacib tədbirlər planı tərtib edilib hazırlanmışdır. Yerli imkanlardan istifadə edərək iqtisadi sahələri dirçəltmək əsas hədəflər olmuşdur.

İslahatlar şəraitində sosial-iqtisadi proseslərin dinamikliyini və səmərəliliyini təmin etmək, onların müsbət gedişatını tənzimləmək bu tip ünsürlərdən asılılıq xarakteri daşıyır. Tətbiq olunan yeni qanunlar, sazişlər, proqramlar, eyni zamanda irimiqyaslı infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması, xidmət anlamında başqa-başqa sahələr üzrə xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi, makroiqtisadi sabitliyin saxlanılması və başqa önəmli göstəricilər vacib prioritetlərdəndir.

İstənilən dövlətdə islahat təşəbbüsü sosial-iqtisadi vəziyyəti nəzərə alır. Bu isə özlüyündə vacib aspektləri cəmləşdirir:

- ❖ ölkədə iqtisadi-siyasi sabitliyin qorunulması;
- ❖ dövlətin ümumi imkanlarının və potensialının nəzərə alınması;
- ❖ uzunmüddətli və real vəziyyəti qiymətləndirən proqramlaşdırma, proqnozlaşdırma, eləcə də, məqsədəuyğun planların tərtib olunması;
- ❖ beynəlxalq iqtisadi sistemin müvafiq tələblərinə uyğunlaşmaq;
- ❖ inkişaf edən, qabaqcıl ölkələrin təcrübəsindən sosial-iqtisadi proseslərdə tətbiq etmək;
- ❖ iqtisadi dirçəlişin məqsədini və tərəqqi yolunu dəqiq müəyyənləşdirmək, mövcud problemlərin həlli yollarının araşdırılması;
- ❖ ölkə strukturlarının fəaliyyət mexanizminin koordinasiyası, həm də struktur yeniliklərin edilməsi;
- ❖ məhsuldar qüvvələrin inkişafına elmi-texnoloji yeniliklərin tətbiqi;
- ❖ xərclərin minimumlaşdırılması, fondların imkan dövryyəsinin artırılması;
- ❖ vergi sistemində ədalətli və obyektiv mühitin qorunulması, ümumən maliyyə imkanlarının tənzimlənməsi;
- ❖ yerli və xarici investisiyaların artırılması, biznes mühitinin səmərəli inkişafı;
- ❖ gəlirli sahələrdə əsaslı işlər görülməsi, ixrac yönümlü sahələrə diqqətin ayrılması, elmi-texnoloji yeniliklərin tətbiqi;
- ❖ təbii resurslardan sağlam və məqsədyönlü istifadə, marketinq imkanlarının gücləndirilməsi, ətraf mühitin çirklənmədən mühafizəsi;
- ❖ istehsal, istehlak və ticarət kimi lazımlı iqtisadi proseslərdə düşünülmüş addımların atılması;
- ❖ əhəlinin fərqli qrupları üzrə həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması;
- ❖ məşğulluq səviyyəsinin artırılması, insan kapitalından səmərəli istifadə və canlı əməyin xüsusi çəkisinin artırılması;
- ❖ əmək haqqı, pensiya, sosial təminat sisteminin gücləndirilməsi, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması və s.

Sosial-iqtisadi çiçəklənməni sürətləndirmək məqsədilə iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsi olan sahibkarlığın gücləndirilməsinin öhdəsindən də böyük islahatlar tədbirləri gəlir. Sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət dəstəyi artırılmış, sistemli

islahatların təşkili mümkün inkişaf potensiallarını yüksəltmişdir. Ən önəmlisi isə dövlət-sahibkar münasibətlərini sivil qaydada nizamlamaq və möhkəmləndirmək üçün zəmin addımlar atılmışdır.

İnkər edilməzdir ki, sosial-iqtisadi tərəqqi yolunda müəyyən problemlərin mümkünlüyü rast gəlinəndir. İslahatlar şəraiti yarana bilən arzuolunmaz halların, problemlərin həlli istiqamətində müəyyən önəm daşıyır. Zənnimcə, sosial-iqtisadi vəziyyətdə yarana bilən inkişaf problemlərinə aşağıdakılar daxildir:

- ❖ ölkə daxilində ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməməsi;
- ❖ iqtisadi sistem və ya onunla kəşşən digər sektorlarda neqativ və arzuolunmaz halların qarşısının alınmaması (fırılacaqılıq, saxtakarlıq, korrupsiya, özbaşınalıq, cinayətkarlıq, məsuliyyətsizlik və s.);
- ❖ ölkə daxilində dəyişik ərazilərdə inkişafın fərqliliyi;
- ❖ özəlləşdirmə sahəsində mənfi halların mövcudluğu, qanuni-hüquqi bazanın zəifliyi;
- ❖ regional siyasətdə maneələrin, həmçinin regionların güclü və zəif cəhətlərinin qeyri-dəqiq təhlili;
- ❖ regionlararası infrastrukturda ya iqtisadi, ya da sosial komplekslik;
- ❖ qiymətlərin qeyri-sabitliliyi və onun nəzarət altında olmaması;
- ❖ inflyasiyanın tənzimlənməsi və işsizlik səviyyəsinin azaldılmasında yaranan çətinliklər;
- ❖ maliyyə, vergi, gömrük sistemində yaranan özbaşınalıqlar və problemlər;
- ❖ xarici borclar, ixracın zəifliyi, valyuta dəyişiklikləri;
- ❖ xammal bazasının zəifliyi, rəqabət mühitinin formalaşmaması;
- ❖ əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin mövcud tələbatlarının yetəri qədər qarşılanmaması, sosial bölmədə ləngimələr;
- ❖ əhalinin qeyri-bərabər məskunlaşması, yaşayış şəraitinin fərqliliyi;
- ❖ iqtisadi sistemdə innovativ və elmi-texnoloji yeniliklərin çatışmazlıqları;
- ❖ ekoloji tədbirlərin məsuliyyətsiz həyata keçirilməsi;
- ❖ sahibkarlıq fəaliyyətində, xidmət sferasında problem və çatışmazlıqlar;
- ❖ uzunmüddətli və güzəştli investisiya kreditlərinin verilməsində əngəllər;

- ❖ demoqrafiya və miqrasiya dəyişikliklərinin yaratdığı problemlər;
- ❖ milli mənəvi və ənənəvi dəyərlərin əks təsirləri;
- ❖ təbii ehtiyatların səmərəsiz, qeyri-obyektiv bölgüsü və s.

İllər ərzində sosial-iqtisadi inkişaf olaraq regionlarımızda bir çox islahat tədbirləri həyata keçirilməkdədir. Yuxarıda sadalanan problemlərin aradan qaldırılması və inkişafın stabil saxlanması əsas məqsədlərdən olmuşdur. Nəticədə, şəhər və kənd ərazilərində olan qüsurlar və nöqsanların düzəldilməsi, əhəlinin yaşayış şəraitinin get-gedə yaxşılaşdırılmasına dair addımlar atılmışdır. Geniş sahələr üzrə yeni islahatların keçirilməsi davam etməkdədir.

Paytaxt, ətraf qəsəbələr, və bölgələrdə olan konkret problemlərin, əhəlinin narahatlığına səbəb olan şikayət və çətinliklərin yoluna qoyulması niyyəti ilə kompleks tədbirlər təyin edilir. İqtisadi rayonlar üzrə sürətli, hərtərəfli sosial-iqtisadi inkişaf və çiçəklənmə məqsədilə köklü islahatlar tətbiq edilir. Dövrümüzün yeniliklərinə cavab verən texnoloji proseslər, bərpa işləri, bələdiyyə və icra orqanlarına əhəmiyyətli tapşırıqların verilməsi və onların iş sistemində nəzarətin güclənməsi əsas prioritetlərdəndir. Sahibkarlığa kömək məqsədilə maliyyə, investisiya tədbirləri gücləndirilir, güzəştli kreditlər artırılır. Yoxsulluğun azaldılması, sosial təminat məsələlərinin effektiv formada keçirilməsi, rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində önəmli addımlar atılır.

Çox sayda iş yerləri təşkil edilir ki, bunların da əksəriyyəti regionların payına düşür. Əhəlinin maarifləndirilməsi üsulları işıqlandırılır, yeni mərkəzlər və müasir texnoloji yeniliklərin yaratdığı imkanlar genişləndirilir. Regionlarda, xüsusilə, xidmət sahələri üzrə vacib islahatlar keçirilir. Təhlükəsizlik tədbirləri artırılır, ekoloji problemlərdə, kommunal, rabitə, təhsil, səhiyyə, məişət, nəqliyyat, ədəniyyət, idman xidmətlərində müasir çağırışlara cavab verən işlər görülür.

Regionlardakı inkişafın qüvvətləndirilməsi naminə “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı (2004-2008-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə

sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” təsdiqlənmiş və illər ərzində önəmli müsbət dəyişikliklərə ideal şərait yaratmışdır.

Axır illərdə gerçəkləşən dövlət proqramları, layihələr, sərəncamlar sayəsində nail olunan nəticələr də üzrəkaçandır. Belə ki, bu günümüzdə regionlarda aparılan islahatlara əsasən, ÜDM 3,2 dəfə, investisiyalar 6,5 dəfə, əhali gəlirləri 6,5 dəfə, qeyri-neft sektoru 2,6 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 5,5 dəfə yüksəlmişdir. O cümlədən, işsizlik 5%-ə və yoxsulluq səviyyəsi 5,3%-ə düşmüşdür.

Ölkəmizdə iqtisadi inkişafın təmin edilməsində meydana gələn problemlərin azaldılması, azad və rəqabətli mühitin formalaşması məqsədilə Prezidentimiz 2016-cı il 16 mart tarixli “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətlərinin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” Sərəncamına əsasən on iki strateji yol xəritəsi hazırlandı. İqtisadiyyatın on bir sektorunu əhatələyən bu sənədlər qısa, orta, habelə uzunmüddətli dövrləri nəzərə alaraq tərtib olunmuşdur. Yəni ki, 2020-ci ilədək iqtisadi inkişaf strategiyası və tədbirlər planı, 2025-ci ilədək olan dövrə uzunmüddətli baxış, 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışdan ibarətdir. Sənəddə inkişaf niyyətləri, mühüm məqsəd və prinsiplər, hazırki vəziyyətin GZİT təhlili, görülməli tədbirlər planı öz əksini tapmışdır. Davamlı inkişafa malik və müasir çağırışların tələblərinə müvafiq iqtisadi sistemin formalaşması, təhlükəsizliyi, dirçəlişi naminə görülməli işlər, vacib məsələlər üzrə islahatlar planı təşkil olunmuşdur. İqtisadi artımın təmin edilməsi, illər üzrə əldə olunan müvəffəqiyyətlərin, o cümlədən, zəif və güclü cəhətlərin dəqiq araşdırılması, sosial-iqtisadi infrastrukturun müasirləşdirilməsi naminə hədəflənən gələcək perspektivlər əsas götürülmüşdür. [4,səh 4]

Sosial-iqtisadi mühitin qüvvətli və gələcək perspektivləri kimi strateji yol xəritələrində mühüm istiqamətlər hədəf alınmışdır. Təməlini sürətli və təkmil islahatlar təşkil edən bu perspektivlərə əsasən aşağıdakılar daxildir: [4, səh 44-53]

- ❖ makroiqtisadi sabitliyin dayanıqlığı və onun şərtlərinin tənzimlənməsi;
- ❖ maliyyə sektorunda qlobal çərçivədə islahatların reallaşdırılması;
- ❖ özəl sektora dəstək və qayğının artırılması, investisiya qoyuluşlarının yüksəldilməsi;

- ❖ biznes sahəsində rəqabət qabiliyyətli, şəffav mühitin təkmilləşdirilməsi;
- ❖ elektron xidmətlərin tətbiq dairəsinin artırılması, dövlət idarəetməsində rəqəmsallaşma şəraitində etibarlı, operativ, məsuliyyətli mühitin formalaşması;
- ❖ yerli məhsulların dünya bazarında təbliği və təşviqi proseslərinin müasir formada təşkil edilməsi;
- ❖ qeyri-neft məhsullarının, xidmətlərin ixracının həcmnin artırılması;
- ❖ neftlə əlaqəsi olmayan sektor üzrə ixracın 450 ABŞ dollara qaldırılması;
- ❖ “made in Azerbaijan” brendinin tanınması yolunda görülən tədbirlərin effektivliyini qüvvətləndirmək, istehsal olunan mal-əmtəələr və istehsalçılar haqqında informasiya əks etdirən internet portalının tərtib edilməsi;
- ❖ ərzaq təhlükəsizliyinin tam təmin olunması, biotexnologiya, həmçinin nanotexnologiyalardan istifadə hallarının yüksəlməsi, təzə qidaların artırılması;
- ❖ orqanik məhsulların istehsalının artırılması, qida sektoru üzrə yenidən emal hallarının genişləndirilməsi;
- ❖ regionlarda gəlir bərabərsizliyinin aradan qaldırılması məqsədilə məşğulluq imkanlarının dirçəldilməsi;
- ❖ mühüm iş yerlərinin sayının çoxaldılması, sosial dəstəyin artırılması, minimum əmək haqqının orta əmək haqqı səviyyəsinin 60%-nə çatması;
- ❖ yoxsulluğun ünvanlı formada tam azaldılması;
- ❖ səhiyyə, kommunal, məişət xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, insan kapitalının müasirləşdirilməsi;
- ❖ təhsil sistemini Avropa təhsili səviyyəsinə qaldırılması;
- ❖ xidmət sektorunda 150 min yeni iş yerlərinin yaradılması;
- ❖ ətraf mühitin mühafizə tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi, enerji sərfiyyatının minimuma salınması, radioaktiv tullantı və çirkab sular, zərərli qazların təbiətə axıdılmasının qarşısının alınması;

Sosial-iqtisadi vəziyyətdə qazanılan nailiyyətlər bəzi beynəlxalq reyting agentliklərin (məs: “Fitch Ratings”) qiymətləndirilmələrində mühüm yer almaqdadır.

O cümlədən, Prezidentin Sərəncamı ilə “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası hazırlanmışdır. Bu konsepsiyada ölkəmizdə yeni inkişaf mərhələsini təkmilləşdirmək, iqtisadi və sosial cəhətdən sürətli yüksəlişi təmin etmək üçün mühüm olan məqsəd və hədəflər yer almışdır. Konsepsiyaya əsasən, 2020-ci ilin sonunda ölkədə adambaşına olan ÜDM-un həcmi 2 dəfə yüksələrək 13000 ABŞ dollarına çatacaq. Bundan əlavə, əhali gəlirləri artacaq, işsizlik səviyyəsi azalacaq, qeyri-neft sahəsi üzrə adambaşına düşən ixrac yönümlü iqtisadi model güclənəcək, xidmət sferasında, xüsusilə də, təhsil və səhiyyədə yüksək keyfiyyət təmin ediləcək, sosial müdafiə möhkəmlənəcək, “mütləq yoxsulluq” problemi həll ediləcək və başqaq əsas istiqamətlər üzrə perspektivlər qüvvətlənəcəkdir. [3] Bütün bu gələcək məqsədlərə uğurla nail olmaq üçün ciddi səylə çalışmaq, inkişaf strategiyasını düzgün müəyyənləşdirmək zəruri və mütləqdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işində aparılan tədqiqata əsasən, bu nəticə meydana gəlir. İstənilən sahədə həyata keçirilən islahat tədbirinin qarşısında duran vacib tələblərdən birincisi, atılan hər addımın, yürüdülmə istənilən strategiyanın mahiyyətinin dəqiq araşdırılması və düzgün dəyərləndirilməsi, ikincisi isə təşkil olunan yeniliklər və əlavələrlə bağlı icraedici orqanlarda və cəmiyyətdə aydın təsəvvürlər yaradılmalıdır. Hər bir halda, istənilən islahat şəraitində dövlətin ali və əsas məqsədi əhalinin hüquq və azadlığının mühafizəsi, eləcə də, yüksək rifah səviyyəsinin təmin edilməsi olmalıdır. Bu baxımdan, şaxələnmiş dövlət siyasətinin mərkəzində mühüm faktor kimi insan amili dayanır. İslahat prosesi ötən nailiyyətlərə söykənən və tələb olunan şərtlərə müvafiq aparılan yeniləşmə və təkmilləşmə siyasətidir. Bu siyasətin arzuolunan bəhrəsi müəyyən parametrlərin dolğun, dəqiq tədqiqinə və tətbiqinə əsaslanır:

- ❖ dövlət siyasətinin əsas ana xəttini göstərən ictimai-siyasi sabitliyin qorunması;
- ❖ islahat planının ideal formada tərtib və təşkil olunması;
- ❖ dövlət tərəfindən insan amilinə yüksək dəyər verilməsi;
- ❖ ediləcək dəyişikliklərin mahiyyəti, məqsədi və istiqamətləri üzrə etibarlı, dolğun məlumatlandırılma;
- ❖ insan hüquqları və söz azadlığının qorunulması, demokratik və şəffav mühitin mövcudluğu;
- ❖ inkişaf tempinin müasir standartları ilə yeni hədəflərin uzlaşdırılması;
- ❖ islahatlaşdırmanın “portretini” təsvir edərkən 4 əsas komponenti nəzərə almaq- (investisiya-maliyyə, təşkilati, texniki-texnoloji və sosial münafişələr və s.);
- ❖ islahatlaşdırmadan sonra obyektin, sistemin və s. fəaliyyət göstərmə qabiliyyəti, keyfiyyətinin diqqətə alınması, qısa və uzun müddətdə islahatların effektivliyini qiymətləndirilməsi və s;
- ❖ qabaqcıl ölkələrin təcrübə meyarlarından yararlanarkən, daxildəki hərtərəfli mövcud imkanlar, milli-mənəvi dəyərlər ilə uyğunlaşdırılması;
- ❖ möhtəşəm uğurların əldə olunmasına dair ümid və inam hissinin güclənməsi.

Xidmət sektorunda səmərəli, peşəkar fəaliyyətin artması, asan və etibarlı xidmətlə vətəndaşların məmnun edilməsi, bu sferada kreativ, məsuliyyətli kadr potensialının hazırlanması, müasir menecment metodlarının təşkili, müasir xidmət modelinin formalaşması və s. mütərəqqi islahatların, kompleks tədbirlərinin həyata keçirilməsinə əsaslanır. Məqsədyönlü və təkmil islahatlar sayəsində Azərbaycanda xidmət sektoru daha çox inkişaf etdirilmişdir. İrəliləyən illərdə müasir innovasiyaların təşkili, son texnologiyaların tətbiqi, uğurlu fəaliyyət üslubunun qurulması xidmət sferasında keyfiyyətin sürətli inkişafı ilə eyni ahəngdə tamamlanır. Ölkəmizdə aparılan islahatlar hesabına bu sektorda müvafiq yeniliklər edilir, şəffaf, çevik, fasiləsiz xidmət prosesi formalaşır və təkmilləşir.

Fikrimcə, ölkəmizdə xidmət sektorunda gözlənilməz dəyişikliklər və yenilənən təkliflər respublikamızın qüdrətini daha da artıracaqdır. Nəticəyə əsasən, ilkin təklif olaraq, digər ölkələrdə təhsil alan və işləyən ixtisaslaşmış gənc kadrların öz fəaliyyətini vətəndə davam etməsi məqsədilə cəlbədic tədbirlərin görülməsi, əlverişli şəraitin yaradılması vacib şərtlərdəndir. Hər bir xidmət sahəsində (tikinti, nəqliyyat, tibb, məişət və s) əməyin təhlükəsizliyinin mühafizəsinə dair tədbirlərin gücləndirilməsi isə sonrakı təklif ola bilər. Odur ki, xidmət sektorunda baş verə biləcək bədbəxt hadisələrin qarşısının alınması məqsədilə qaydalara nəzərət halları diqqətdə saxlanılmalı, xüsusi avadanlıq və geyim vasitələrinin istifadəsinə məsuliyyətlə yanaşılmalı, işçilərin əmək şəraitinin təhlükəsizliyi artırılmalıdır. Buna görə isə işəgötürənlər, işçilər üçün ixtisasartırma və məlumatlandırma mərkəzləri, öyrədici metodlar çoxaldılmalıdır.

Növbəti təklif isə müştəri ilə birbaşa əlaqəsi olan sahələrdə yüksək səviyyəli xidmətin təmin olunması məqsədilə işçilərin xüsusi təlimləndirilməsi hallarının artırılmasıdır. Belə xidmət sahələrində (bank, hüquq, bərbərxanalar, restoranlar və s.) müştəri seçimini stimullaşdıran əhəmiyyətli simvollar və imkanların irəli sürülməsi vacib amildir. Bu baxımdan, istehsalçı-satıcı-müştəri münasibətləri yaxşı səviyyədə qurulmalı və etik normalar qorunulmalıdır. Xüsusilə də, yaşlı, sağlamlıq məhdudiyyəti olan, psixoloji problemi olan müştərilərlə çalışa bilmək üçün işçilərə

öyrədici və məsləhətverici əlavə kurslar, təlimlər təşkil olunmalı, işçilərin iş şəraitində motivasiya edici tədbirlər artırılmalıdır.

Araşdırılan tədqiqatlardan çıxan nəticələrə verilə bilən daha mühüm təklif isə yerli istehsalın gücləndirilməsidir. Xidmət fəaliyyətinin inkişaf edilməsi, istehlakçı istəyinə müvafiq yenilik və keyfiyyətin təmin olunması məqsədilə istehlak vasitələrinin, xidmət məhsullarının marketinqi yüksək səviyyədə həyata keçirilməlidir. Bunun üçün isə müştərini əlverişsiz və qeyri-dəqiq vəziyyətə salan, həmçinin satıcıların işini çətinləşdirən halların azaldılması əsas şərtidir. Ona görə də, xidmətlərin spesifik xüsusiyyətləri, onların qarşılıqlı əlaqəsi, mövcud nöqsanlar dərin tədqiq edilməli və öyrənilməlidir. Sonra isə istehsalın təşkili prosesini mürəkkəbləşdirən amillər tədricən aradan qaldırılmalıdır. Məsələn, xarici ölkələrdən alınan bahalı, müasir tipli avadanlıqlar, texniki cihazlar, qurğuların istifadəsi günbəgün artdığından, bu təmayüllər üzrə yerli istehsal güclənməlidir. Yeni və qlobal dəyişikliklərə cavab verən texnoloji tərəqqi məhsulları ölkə daxilində istehsal edilməlidir. Belə olduğu halda, əlavə xərc azalar, yerli xammal istifadəsi həyata keçər, iş yerləri artar, ixrac imkanları inkişaf edər, maya dəyəri aşağı düşər, ticarət şəraiti möhkəmlənər, bazar sistemi təkmilləşər, sahibkarlıq fəaliyyəti qüvvətlənər. Eyni zamanda tələbin artmasına, satış həcmnin yüksəlməsinə, gəlir səviyyəsinin artmasına, qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olar. Bu baxımdan istehlakçı davranışı və onların ehtiyacı da dəqiq aşkarlanmalı və tədqiq edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Proqramları, Sərəncam və Fərmanlar (1998-2020-ci illər üzrə)
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2012-2017-ci illər üzrə statistik məlumat bazası
3. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası
4. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi
5. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi” Bakı, 2007
6. Atakişiyev M. “Azərbaycan sosial-iqtisadi tərəqqi yolunda: tarixi reallıqlar, iqtisadi nailiyyətlər və siyasi perspektivlər” Bakı-2005
7. Əhmədov M.M. “Xidmət sahələrinin marketinqi”. Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı – 2015.
8. Əlirzayev Ə.Q. “İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi problemləri: Təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər” Bakı-2005
9. Əlirzayev Ə.Q. “Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi” (dərs vəsaiti) Bakı-2010
10. Əliyev A., Qasımov Ə., Qasımov N. “Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında islahatların rolu”
11. Əliyev A.Ə., Şəkəraliyev A. “Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadis siyasəti” Bakı Universiteti , 2002
12. Əsədov A. M., Əsədov Ə. M. Xidmət sahələrində kommersiya fəaliyyətinin əsasları Bakı-2016
13. Hüseynov A. “Müstəqil Azərbaycan 20: İqtisadi inkişaf yolu” Bakı 2011
14. Kərimov X. Ş. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə iqtisadi siyasət və vergi işi” məqaləsi, “İqtisadi fikir tarixi” səh 49-68

- 15.Məmmədov N., Məhərrəmov A., Əhmədova S. “Azərbaycan iqtisadiyyatı” (dərs vəsaiti) Bakı 2011
- 16.Mustafayeva S. M. A “ABŞ və Böyük Britaniyanın ən yeni tarixi (1918-2007-ci illər)” Bakı 2009
- 17.Nuri. A. O., Süleymanov E. “Azərbaycan iqtisadiyyatı” Bakı 2010
- 18.Dr. M.R.P. Singh “Concept and nature of services” Lesson:1
- 19.Glenn Parry, Linda Newnes, Xiaoxi Huang Chapter 2. “Goods, Products, Services” LLC 2011
- 20.MBA thesis “The components of service quality” July 1993.
- 21.Russell Wolak, “Stavros Kalafatis, Patricia Harris An investigation into four characteristics of services”
- 22.Sukharev O.S. Moscow. Russia. “Institutional theory of economic reforms: basic imperatives”
- 23.Uolevi Lehtinen, Raija Jarvinen. Fall 2015. “The role of service characteristics in service innovations”
- 24.<http://edu.gov.az/>
- 25.<http://www.maliyye.gov.az/>
- 26.<http://sehiyye.gov.az/>
27. <http://www.economy.gov.az/>
28. <https://www.stat.gov.az/>
29. <http://www.asan.gov.az/az>
30. <http://www.e-qanun.az/>

РЕЗЮМЕ

Я могу объяснить результат этой диссертационной работы так. В глобализованном мире в период быстро изменяющейся жизни крайне важно проводить престижные, разумные и целенаправленные реформы. Условия проведения реформ в разных странах отражены в многогранной сфере обслуживания. В результате прогрессивных реформ, реализации комплексных мер сформировалась современная модель обслуживания. Повышение профессиональной активности в сфере услуг, удовлетворение граждан простым и надежным сервисом, подготовка творческого, ответственного кадрового потенциала в этой сфере, организация инноваций, внедрение новейших технологий и т. д. улучшает гибкий, непрерывный процесс обслуживания. Все это со временем увеличивает спрос на платные услуги в странах. Быстрое развитие платных услуг также укрепляет экономический потенциал стран и играет важную роль в быстром развитии социально-экономической ситуации.

SUMMARY

The following conclusion can be reached from this dissertation. In a rapidly changing world of globalization, implementation of sweeping, well-grounded and goal-oriented reform measures is of paramount importance. Success of the reforms carried out in various fields is also reflected in the area of multifaceted services. Implementation of elaborate reforms and complex measures lead to the formation of the model of modern service. Improvement of professional activity in the service sector, provision of customer satisfaction by easy and reliable service, training of responsible personnel, creation of innovation, application of the latest technology and etc. enhance rapid, non-stop service process. All of the aforementioned factors gradually lead to the rises in demand for paid services. Furthermore, rapid development of paid services strengthens economic potential of the countries and plays a pivotal role in the speedy development of socioeconomic status.